

УДК 7.03(477)

НЕЗРЕАЛІЗОВАНЕ ВИДАННЯ ШЕСТИТОМНОЇ ІСТОРІЇ УКРАЇНСЬКОГО МИСТЕЦТВА (1930–1931)

Сергій Білокінь

Публікується проспект невиданої шеститомної праці з історії українського мистецтва (1930–1931), що зберігається у фондів акад. Олексія Новицького (Інститут рукопису Національної бібліотеки України ім. Вернадського).

Ключові слова: мистецтвознавство, історія науки, соціальна історія.

There is a publication of the draft of unpublished six-volume work on history of the Ukrainian art (1930–1931), which materials are stored in archive of academic Oleksii Novytskyi at Institute of Manuscripts of the Vernadskyi National Library of Ukraine.

Keywords: art studies, history of science, social history.

Початки українського мистецтвознавства губляться в глибині віків. Збереглися пам'ятки часів Київської Русі, у першу чергу літописи та «Києво-Печерський патерик», де згадуються численні твори архітектури, малярства, мініатюри. Ці тексти мають донауковий, але виразно мистецтвознавчий характер¹. Ще більше згадок простежується у паломницькій, історичній та проповідницькій літературі протягом довгих пізніших епох², що втілюються у розвинені мистецтвознавчі погляди.

Історик Полтавщини, автор першої ґрунтовної історико-краєзнавчої праці про цей регіон, Микола Арандаренко³ (1795–1867) вважав, що Троїцьку церкву в Лубнах було побудовано у грецькому стилі, Успенську церкву в Лютенках – за зразком грецької архітектури, Успенську в Єлисаветиному – у стилі архітектури візантійського стилю, церкву Спаса в Полтаві збудовано за старим руським зразком⁴. У праці іншого краєзнавця, Павла Бодяньського⁵ (1809–29 V / 10 VI 1867, Полтава), знаходимо вирази «живопись грубой кисти», «в старинном католическом стиле» тощо⁶.

Як відомо, добре освічена українська козацька старшина, що сформувалась у західноєвропейських навчальних закладах, дбала про освіту для себе та своїх дітей.

Керуючи протягом цілої епохи (21 V 1746–19 IV 1798) Імператорською петербурзькою Академією наук⁷, граф Кирило Розумовський (29 III 1728–21 I 1803), добре розуміючись у мистецтві й володіючи тонким артистичним смаком, мріяв також про заснування Академії мистецтва⁸. На жаль, уже спроби старшини, передусім гетьмана Кирила Розумовського, уфундувати світський університет у Батурині були придушені на початковому етапі. Єлизавета померла, а нове царювання принесло нову політику. Нове покоління провідників відтоді було змушене одержувати освіту в Петербурзі та Москві, там почали формуватись і гуманітарні науки. Отже, початки українського мистецтвознавства як науки можна віднести до періоду кінця Гетьманщини⁹.

Спершу йшлося про праці з естетики¹⁰. Українську мистецтвознавчу науку представляли на той час Павло Сохаський (1766–1809), Василь Джунковський (1767–1826), Федір Лубяновський (1775/1777–1869), Яків Галенковський (1777–1815), Василь Григорович (1786–1865), Іван Кронеберг¹ (1788–1838), Овксентій Гевлич (1790–1861), Іван Войцехович (близько 1801 – після 1825), Костянтин Зеленецький (1812–1852) та багато інших¹¹. Вони працювали здебільшого поза Україною.

Протягом XIX століття у суспільній свідомості українства утворювалися засади повноструктурної мистецтвознавчої науки, що органічно виникла з конкретного мистецького матеріалу. Саме слово «мистецтво», вважається, створила майбутній член-кореспондент УАН Олена Пчілка, мати Лесі Українки¹². У добу пізнього феодалізму з'являлися праці вчених, що визначили параметри дисципліни, яка одержала потім назву українського мистецтвознавства. Це були Пелагея Литвинова (1833–1904), Микола Петров (1840–1921), Никодим Кондаков (1844–1925), Федір Вовк (1847–1918), Олена Пчілка (справжнє ім'я та прізвище – Ольга Косач, 1849–1930), Василь Горленко (1853–1907) та Микола Сумцов (1854–1922). Знавці мистецтва, носії певної фактографії працювали здебільшого поза університетами, тобто, класифікуючи по-сучасному, вони мали статус незалежного дослідника (*independent researcher*). Ранг мистецтвознавців і відповідне місце в енциклопедіях вчені отримали завдяки їхнім працям – найвищому і найточнішому критерію їхнього місця в науці. Свого часу директор берлінських музеїв Макс Фрідлендер визначив одну з важливих віх мистецтвознавства, поділивши фахівців на кілька категорій – любитель, збирач, історик, естетик і знавець¹³. Звісно, це, мабуть, ще не остаточна і далеко не найвдаліша класифікація.

У дальші, теж дореволюційні роки почали виходити праці представників наступного покоління вчених, присвячені українському мистецтву. Це Григорій Павлуцький¹⁴ (1861–1924), Дмитро Айналов (1862–1939), Олексій Новицький¹⁵ (1862–1934), Єгор Рєдін¹⁶ (1865–1908), Михайло Грушевський (1866–1934)¹⁷, Микола Біляшівський (1867–1926), Сергій Кульжинський (1867–1943), Євген Кузьмін (1871–1942), Юрій Павлович (1872–1947), Володимир Пещанський (1873–1926), Мирон, син Михайла Кордуба (1876–1947), Вадим Щербаківський (1876–1957), Дмитро Антонович (1877–1945), Федір Шміт¹⁸ (1877–1937), Данило Щербаківський¹⁹ (1877–1927), Костянтин Широцький²⁰ (1886–1919), Володимир Гаґенмейстер (1887–1938). Це покоління вчених

можна визначити за їхніми першими дореволюційними посадами в науці – у навчальних закладах та музеях. Найвищі наукові звання академіків Української Академії наук одержали (природно, уже в роки державності й пізніше, за більшовиків) Микола Біляшівський (1919), Олексій Новицький (1922) та Федір Шміт (1921). Пізніше академіками стали Максим Рильський (1943) та Ганна Скрипник (2006)²¹.

Учені декларували головні принципи, а їхні праці виробили канон українського національного мистецтва, визначили його основні параметри. Названі дослідники одностайно вважали, що українське мистецтво бере свій початок із давніх-давен. Костянтин Широцький, висуваючи на перший план ідею стилю, писав про його давність: «Украинский народ начал развивать его [национальный стиль] вместе со своей национальной культурой еще 10 веков тому назад. Характеристические особенности этого стиля (колорит, рисунок, композиция) проявлялись еще в глубокую пору художественных заимствований от Византии, а развились в эпоху великих движений украинских масс (XVI–XVIII в.), вызванных необходимостью защищать свою национальность и веру от чужеземных насилий. Жизнь и психология украинского народа получили в ту пору особую окраску, и художественная деятельность украинских мастеров приобрела большую разносторонность и оригинальность, согласованную с общим настроением»²².

Вважаючи, що мистецтво вмирає лише зі смертю народів, на початку 1910-х років науковець бачив довкола занепад мистецького життя. «Многим кажется даже, – проголошував К. Широцький, – что национальное искусство пало совершенно, но это не верно. Признаки оскудения на самом деле должно приписать не искусству, которое никогда не может умереть, а отражаемой им жизни»²³.

Ніби очікуючи на прихід великих стилістів Г. Нарбута й М. Бойчука та вважаючи, що критичного реалізму не досить, традиціоналіст і максималіст К. Широцький критикував сучасних йому реалістів: «К сожалению, ничего подобного нельзя указать

в творчестве большинства современных художников, «интересующихся Украиной». В большинстве случаев это люди, чуждые украинской национальности по крови и по духу и преследующие зачастую одни лишь этнографические интересы. Они просто-напросто подлаживаются под вкус публики, которая бросается на крикливые иллюстрации простонародных сцен и шаблонных пейзажей с непеременимыми украинскими хатками, подсолнечниками, маком и плетнями»²⁴.

Мало хто, хіба що найгеніальніші мистці, у 1910-х роках могли уявити, що відбудеться невдовзі. Трубадур Центральної Ради, як називали Павла Тичину, писав у «Соняшних клярнетах»:

Одчиняйте двері –
Наречена йде!
Одчиняйте двері –
Голуба блакить!
Очі, серце і хорали
Стали,
Ждуть...
Одчиняйте двері –
Горобина ніч!
Одчиняйте двері –
Всі шляхи в крові!
Незриданими сльозами
Тьмами
Дощ...

У 1919 році Ілля Еренбург в одній із київських газет констатував: «Весной семнадцатого года были флаги, песни и праздничные улыбки. Наивная дева Россия вышла в ночь с трепетным светильником. Она верила в прекрасного жениха, в ночь любви, в чудо преображения. Вместо жениха – пришел Ленин, и в девичьей горнице началась попойка»²⁵. У ті роки він писав чимало подібного, на інший лад перебудувався вже пізніше.

На цьому тлі розвиток мистецтвознавчої науки, зокрема її інституціоналізація, зазнали впливу зовнішніх загальноісторичних подій, тому про їхнє співвідношення слід зазначити докладніше.

У 1917 році українці досягли державності. В історичній столиці України – Києві – виникли установи, що надавали наукові звання з мистецтвознавства. Це були Українська державна академія мистецтв (її відкрито в

Педагогічному музеї 22 листопада / 5 грудня 1917 року)²⁶, Українська академія наук (гетьман України П. Скоропадський затвердив закон про заснування Української Академії Наук в м. Києві 14 листопада 1918 року²⁷) та Київський археологічний інститут (урочисте відкриття інституту відбулося 3 листопада 1918 року)²⁸. Першу установу заснувала Центральна Рада, другу й третю – гетьманат. Ці організації заповідалися на головні академічні заклади України, але українська державність упала, тому підтримки, насамперед фінансування, від нової держави вони не одержали.

У «Пояснюючій записці до проєкту організації Історично-Філологічного Відділу Української Академії Наук», яку склали Д. Багалій, А. Кримський, Г. Павлуцький та Є. Тимченко, зазначалося, що Академія складається з відділів, а відділи – з кафедр. П'ятою була кафедра «Історія українського мистецтва, в зв'язку з усесвітньою історією мистецтва»²⁹. І далі: «Катедри історії мистецтв на Історично-Філологічному Відділі Академії Наук повинні обіймати три поділи: 1) історію українського мистецтва, 2) грецько-римське мистецтво і 3) візантійське та східне мистецтво»³⁰.

У звіті УАН за 1921 рік зазначалося: «Кабінет мистецтв. Організовано його в липні місяці 1921 р. з ініціативи акад. Ф. І. Шміта, який і став на чолі цієї установи»³¹. З 1921 року він керував Археологічною комісією й Археологічним комітетом УАН, згодом – очолював Археологічний Комітет і Кабінет Мистецтв³². 12 вересня 1922 року до Києва прибув Олекса Новицький³³. Наступного року він написав звіти за діяльність Секції Мистецтв і Софійської Комісії (заснована 21 червня 1923 року)³⁴.

У Київському археологічному інституті, директором якого був Ф. Шміт, викладали авторитетні вчені: в осінньому півріччі 1921 року там читали курси єгейської культури (О. Гіляров), російської ікони та візантійського мистецтва (В. Зуммер), історії візантійського мистецтва (І. Соколов³⁵), вступ до мистецтвознавства (Ф. Шміт), палеографію (С. Маслов), загальну археологію та історію побуту (Н. Полонська) тощо. В інституті навчалася молодь переважно

з інтелігентних родин, що протягом 1920–1930-тих років зазнавала постійних нестатків та утисків.

Нагадаю: у 1919 році Микола Макаренко був обраний професором УДАМ.

У 1923 – Федора Ернста було обрано професором Київського археологічного інституту. З 1931 до грудня 1933 року офіційно він був у Київському художньому інституті на посаді професора, насправді ж його арештували на два місяці раніше – 24 жовтня.

У 1924–1929-х роках Стефан Таранушенко був професором Харківського художнього інституту.

У березні 1924 року Всеволод Зуммер захистив докторську дисертацію у Баку. В Азербайджанському університеті він став професором³⁶.

У 1927 – Іполит Моргілевський став професором Київського художнього інституту.

Крім державних, виникло кілька громадських мистецтвознавчих структур. У травні 1917 року «гурток освічених людей», як назвав їх Андре Грабар, насамперед Сергій Гіляров, Федір Ернст та інші молоді вчені організували «Товариство студіювання мистецтв». За півтора року свого існування товариство здійснило близько 40 відкритих зібрань, на яких було прочитано до 60-ти доповідей³⁷.

15 вересня 1918 року Рада Українського наукового товариства ухвалила закласти окрему секцію мистецтва. На організаційних зборах 20 вересня голова зборів Дмитро Антонович запропонував вважати за членів секції усіх присутніх членів товариства – С. Гілярова, В. Данилевича, В. Козловську, В. Модзалевського та Д. Щербаківського. Гнат Хоткевич писав про Дмитра Володимировича: «Сам Антонович (“Муха”) належав до типу тих людей, що як стовпи придорожні: іншим дорогу показують, а самі по ній не ходять»³⁸. Того дня обрали також фахівців-мистецтвознавців, що на збори не прибули – М. Біляшівського, О. Грушевського, Ф. Ернста, В. Зуммера, В. Липинського, О. Новицького, Г. Павлуцького, В. Прокоповича, І. Свенціцького, Є. Сіцінського, С. Таранушенка, П. Холодного, Л. Чикаленка, К. Широцького, В. Щербаківського. Крім них, було об-

рано П. Курінного, Є. Онацького, Ф. Шміта, В. Щавинського та інших³⁹. Протягом 1921–1922 років, чергуючи зміну статуту, обмеження бюджету, скорочення штатів та інші чиновницькі прийоми, більшовики ліквідували Українське наукове товариство⁴⁰. Усе це застосовувалось після голоду 1919 та 1921 років.

Українська державність висунула якість наукової продукції як головний критерій у науці, а визначала хід наукової кар’єри широка гласність.

Були й інші почини тодішнього українства. Наприклад, дійсний член УАН Микола Каценко заснував у Києві на Лук’янівці акліматизаційний сад (у головній садибі 4 десятини, на чотирьох садибах разом – шість з половиною). Його роботу продовжили інші вчені, але після війни сад вирубали. За браком підтримки, передусім ідеологічної та матеріальної, Академії мистецтв і Археологічного інституту теж не стало. Але вони виникли на вимоги науки, тож справа тривала. Нова мережа совєцьких художніх інститутів, попри свої труднощі, однозначно заступила своїх попередників.

Пригадую, С. Таранушенко пишався, що у двадцятих роках був членом українського ВАКу, а сам ВАК, як підкреслював науковець, перебував у Харкові. Одного разу він показав мені документ, датований 25 травня 1928 року, де було наведено склад Секції мистецтв Експертно-кваліфікаційної комісії наукових робітників при Упрнауці НКО УСРР:

Голова проф. Козицький Пилип Омелянкович

члени: проф. Грудина Дмитро Якимович
проф. Таранушенко Стефан Андрійович
проф. Бурачек Микола Григорович
проф. Богатирьов Семен Семенович
Таран П. І.

Горбенко Павло Дмитрович (НКО)

Секретар П. Дятлів.

Турбуючись про подальший розвиток мистецтвознавчої науки, учені дбали про своїх наступників. Маємо інформаційну статтю про діяльність Науково-дослідної кафедри мистецтвознавства в Києві у 1928–1929 академічному році, коли вона складалась із трьох секцій – образотворчого україн-

ського мистецтва, музичної та театральної, а керував нею академік О. Новицький⁴¹. Під керівництвом кадрових учених тут сформувались молоді фахівці.

За названими вище мистецтвознавцями йшли вчені наступної генерації – Сергій Колос (1888–1969), Стефан Таранушенко (1889–1976), Микола Голубець⁴² (1891–1942), Федір Ернст (1891–1942), Яків Риженко (1892–1974), Костянтин Кржемінський (1893–1937), Володимир Січинський (1894–1962), Петро Савицький (1895–1968), доля яких склалася здебільшого трагічно. Не всі названі дослідники встигли опублікувати до 1917 року свої мистецтвознавчі праці, але принаймні всі (на відміну від багатьох наступників) щонайменше здобули вищу освіту. Декому з них пощастило жити за межами СРСР, де панував тоталітаризм. В. Пещанський та М. Кордуба мешкали у Західній Україні, дехто емігрував (Д. Антонович, В. Січинський, П. Савицький), тож ті й інші померли природною смертю. Натомість ті, хто залишився на Батьківщині, здебільшого відбули той чи інший термін ув'язнення, і репресії вкоротили їхнє життя (С. Таранушенко, Є. Кузьмин, Я. Риженко), дехто був просто ліквідований (Ф. Ернст, Ф. Шміт, К. Кржемінський).

Усі ці роки (за більшовиків) столицею УСРР було м. Харків, де мистецтвознавчу працю розпоростили по різних наукових установах. 18 жовтня 1926 року Президія Укрнауки, що існувала при Наркомосі, об'єднала мистецтвознавців, що входили до науково-дослідних кафедр історії української культури та історії європейської культури, утворивши з них секцію кафедри мистецтвознавства, що існувала при УАН⁴³. Керував секцією проф. Д. Гордієв. Завдання науково-дослідного характеру було накреслено для 1) Соціального музею, покладеного в основу Харківського державного художньо-історичного музею, а також 2) Музею українського мистецтва. З утворенням ще однієї підсекції, секція складалась уже з трьох підсекцій – українського мистецтва (керівник С. Таранушенко), візантійсько-кавказького мистецтва (Д. Гордієв) та мистецтва мусульманського Сходу (В. Зуммер)⁴⁴.

Зрозуміло, що сформували ці структури здебільшого на папері для демонстрації успіхів національної політики. Речові пам'ятки збирали й досліджували окремо – по музеях. Усе залежало від людей, спершу вони були одні, згодом – після масового терору, голодомору й війни, ставали іншими⁴⁵. У ті часи секція могла працювати навіть за тих умов, що до 1 квітня 1927 року лише двоє осіб – Д. Гордієв та Є. Берченко – одержували платню. Стипендію мала одна аспірантка – М. Щепотьєва, виходить, разом аж троє⁴⁶. С. Таранушенко якимось обмовився, що в Музеї українського музею, де він керував (1920–1933), посаду технічного співробітника зміг дати лише одній людині, і це був П. Жолтовський.

22 жовтня 1928 року на бланку Лаврського державного культурно-історичного заповідника у зверненні до Ф. Ернста було надруковано: «Всеукраїнський Музейний Городок цим повідомляє Вас, що в четвер 25-го цього жовтня о 12-ій год. дня в приміщенні Лаврського Музею відбудеться прилюдний захист промоційної роботи аспіранта Лаврського Музею М. О. [Марії Олексіївни] Новицької [31 VIII 1896, Москва – 12 XII 1965, Київ] на тему “Матеріяли до історії гаптарських майстерень на Україні середини XVIII ст.” Просимо прибути на згаданий захист. Директор Всеукраїнського музейного городка П. Курінний»⁴⁷. Таким чином, сформувалася нова генерація українських мистецтвознавців її органічного, сказати б, періоду, де люди ще не зазнавали принципових деформацій⁴⁸. Мали б утворювати відповідні вчені ради, проте невдовзі процес інституціоналізації гуманітарних наук було припинено, як і вихід самих досліджень.

Терор здійснювали у кілька етапів. Спершу він був психологічний та адміністративний. На початку вересня 1933 року у Всеукраїнському музейному містечку відбулася чистка радянського апарату Музейного містечка та дострокова чистка партосередку⁴⁹. З апарату було «вичищено» до п'ятдесяти «ворожих елементів» та шестеро виключено з партії⁵⁰. 8 вересня 1933 року у щоденнику Ф. Ернста з'явився запис: «Ввечері засі-

дання у В[сеукраїнському] І[сторичному] М[узеї] – наслідки чистки В[сеукраїнського] М[узейного] Г[ородка] (доповідь [Луки] Калениченка); з 10 до 12 год. засід.[ання] Оргбюро Спілки художників, доповідь [Сергія] Томаха і [Євгена] Холостенка (“Фашизм в укр.[аїнському] мистецтвознавстві”)⁵¹.

Жорсткій критиці було піддано Всеукраїнський історичний музей ім. Шевченка, що об'єднував тоді фонди Національного художнього музею України, Національного музею історії України, Музею українського народного декоративного мистецтва та Музею історії Києва. Готуючись до свого ювілею, співробітники ВІМ сподівались видати великий ювілейний збірник⁵².

6 червня 1927 року не стало Данила Щербаківського. Після А. Винницького, що очолював Всеукраїнський історичний музей, 9 серпня його посаду зайняв Ростислав Заклинський⁵³ (20 жовтня 1887, Станіславів, Зах. Україна – 18 вересня [6 серпня?] 1974, Львів). Передача цінних речей наступному директорові Всеукраїнського історичного музею М. Настевичу відбулася 20 березня 1930 року⁵⁴. Виходить, епопея з невиданим збірником припадає на директорство Р. Заклинського. Від 3 червня 1925 року до 22 жовтня 1933 року Ф. Ернст вів щоденник, дуже цінний для історії культури⁵⁵. Характерно, що в ньому немає записів між 23 лютого 1929 року та 11 лютого 1931 року. На цей час припадає і справа СВУ, і ювілей музею.

На жаль, у зв'язку з посиленням політичного терору, книжка друком не вийшла. Виявити й ототожнити рукописи цього ювілейного збірника (а там мали бути принаймні праці Ф. Ернста) – важливе завдання вчених незалежної України. Очевидно, у розширеному й доповненому вигляді до нього призначалися праці й самого Р. Заклинського, надруковані в журналах⁵⁶. Можливо й навпаки: журнальні публікації інспірували підготовку самого збірника.

У відтвореній ретроспективі залишилися інші непростудійовані зони, серед них – період наукової творчості, що передував масовому терору, та його конкретні твори. Це, на нашу думку, варто документувати докладніше. Йдеться про кількатомне

зведення «Історії українського мистецтва» (1930–1931), що залишилось нереалізованим⁵⁷. Якщо припустити, що розмови про це видання точились поволі уже віддавна, то вийти на офіційний рівень та набрати ділових форм і прискорених темпів вони мали у зовсім незручний час. У зв'язку з процесом СВУ, їхній змістовий зв'язок зробив ідею проекту приреченою на провал.

Наводимо газетне повідомлення: «ДВУ включає у свій видавничий плян на 1931 рік шеститомове видання “Українського мистецтва” (матеріали до історії українського мистецтва, починаючи з передісторичної доби й кінчаючи 1930-м роком). До цієї праці притягується великий колектив українських мистецтвознавців. Видання буде багато ілюстроване»⁵⁸. Таке видання, що мало бути вершинним досягненням старого чи органічного (можна сказати – першого) українського мистецтвознавства, як відомо, у світ не виходило.

Тим часом, терор тривав. Через пресу й періодику було організовано обробку громадської думки. Видатну роль у цьому відіграв новопризначений ректор Київського художнього інституту, член ВКП(б) Сергій Томах⁵⁹. Допитаний як свідок у справі бойчукіста Онуфрія Бізюкова⁶⁰, 1 жовтня 1935 він заявив: «Впоследствии Бізюков поддерживал связь с б. директором художественного института Вроной, активным украинским националистом-фашистом. [...] Формализмом Бізюков маскировал украинский национализм»⁶¹. Мистецтвознавча спадщина С. Томаха зводиться до специфічних псевдонаукових публікацій. Випереджаючи китайських теоретиків часів Мао, він почав писати про початок терору як про культурну революцію, ідеологічні напрями української держави 1917–1921 років називав петлюрівщиною, вишукуючи її прояви в умовах пізніших, уже совєцьких часів⁶².

Першу скрипку у підготовці до фізичного погрому мистецтвознавчої науки зіграв мистецький критик Євген Холостенко⁶³. Належної освіти він не мав, а про першу зустріч із вченими мистецтвознавцями (1930) оповів так: «Коли я прийшов до [акад.] О. Новицького, Новицький перечи-

тував мою статтю “Про ідеалістів з української академії і мистецької критики” в “На літературном посту”, де мовилася мова й про його так звані “праці”, про махровий націоналізм і антинауковий мотлох. Певна річ, мої спроби далі вчитися скінчилися через це надзвичайно сумно. Зроблений мені “іспит” у кафедрі мистецтвознавства ВУАН під головуванням Новицького (в якому взяли участь Ернст, Гіляров, Козловська, Заклинський і ін.), звичайно, обернувся на своерідну демонстрацію й на цілком виключне глузування. Справа скінчилася для мене, зрозуміло, надзвичайно сумно, і мені було заявлено тоді в цій кафедрі, що з вашим марксизмом робити тут нічого»⁶⁴.

На жаль, Є. Холостенко також був епігоном бойчукізму, але вже пізнього, який сучасники називали младобойчукізмом. Можливо, певні комплекси «марксистських літературознавців», точніше – погромників В. Коряка й С. Щупака, сформували напрями його «творчих пошуків». Холостенкова мистецтвознавча спадщина зводиться до серії брутальних публікацій, що містили демагогічну та схоластичну критику наукових робіт⁶⁵. Природно, цим він водночас і тероризував свого вчителя, і компрометував його.

Свій «огляд» десяти кращих мистецтвознавчих видань того часу Є. Холостенко побудував на такій ноті: «За ней следует такого же типа статья – “Бронзовые украшения из села Пидгирцы на Киевщине” – Козловской, а дальше “Датированные епитрахили Лаврского музея” – Н. (sic) Новицкой, снабженная подробным списком обмеренных, общупанных (sic), обнюханных (sic) епитрахилей [...]. Буквоедство и гробокопательство здесь сияют во всей своей откровенности и убедительности. [...] Формалистско-идеалистическая схоластика, архивное гробокопательство характерны вообще для всего этого сборника. Здесь отдельные ценные замечания буквально тонут в океане всевозможных биографических подробностей, всяких мелочей quasi-научной схоластики»⁶⁶. Після такої експертної оцінки не могло не висловитись і начальство. Член ЦК КП(б)У і заступник наркома Андрій Хвиля писав: «Так, наприклад, видана в

1927 році збірка “Український музей”, що присвячена члену СБУ Щербаківському, цілком просякнута націоналістичними думками, одверто скерована проти Радянської влади»⁶⁷. Мабуть, як мало хто інший, сам А. Хвиля у текстах різного походження виглядає зовсім по-різному. Наприклад, нарком просвіти В. Затонський виставляв його, Панаса Любченко, інших боротьбистів, а заодно й самого себе як керівників антисоветського націоналістичного центру. 14 грудня 1937 року В. Затонський написав своєму слідчому Борісову: «Литературное издательство Наркомпроса также проводило политику задержки массовых изданий классиков и лучших вещей современных авторов, направляя свое внимание главным образом на роскошные издания “Украинской песни”, “Фольклора”, “Котляревского” с предисловиями Хвыли. Мне не приходилось даже инструктировать руководство издательством – Чередник, Тардов, Новицкий, достаточно было потакать ихним (sic) устремлениям»⁶⁸.

Оскільки останнім часом з’явилися публікації, де характеристика постаті А. Хвилі не відповідає історичним реаліям, наводжу факти, що при цьому не враховувалися.

Хвиля [Олінтер] Андрій Ананійович (19 серпня 1898, с. Рингач, тепер Чернівецької обл. – 8 лютого 1938) – компартійний і державний діяч. Член юнацької спілки, УПСР, боротьбист, з червня 1919 – член КП(б)У. «Хитаючись разом з лінією партії», зробив чудову кар’єру. Типовий представник homo sovieticus, він перший озвучив тезу «братерського зближення української та російської мов». Вважається, що саме А. Хвиля доніс Л. Кагановичу про плани кадрових змін, які виношував Ол. Шумський⁶⁹. У ті часи це вважалось не лише нормальним, але й заохочувалось, отож він стрімко зростає: заступник зав. агітпропвідділом (1925–1926), зав. відділу преси (1926–1928), зав. культпропвідділу та агітпроппресвідділу (1928–1933) ЦК КП(б)У. З 1927 – член ЦК і Оргбюро ЦК КП(б)У. Член ВУЦВК. У 1933–1936-тих роках – перший заступник наркома освіти Затонського, який невдовзі після самогубства Скрипника, на XIII з’їзді КП(б)У видає

йому добру атестацію: «У всякому разі зі Скрипником Хвиля ніколи не був, завжди вони ворогували»⁷⁰. У 1936–1937-тих – А. Хвиля був начальником управління у справах мистецтва при Раднаркомі УСРР. Займаючи офіційну позицію більшовицького бонзи, він дозволяв собі досить цинічні заяви. Як підкреслив його біограф Ол. Юренко, «у 1934 р., коли народ України ще не встиг ожити від страшного голодомору 1932–1933 рр., він висловлюється про одного з його головних винуватців: “І ось зараз під зміцненим керівництвом ЦК КП(б)У після приїзду Павла Петровича Постишева – Радянська Україна досягла нечуваних успіхів на фронтах соціалістичного будівництва”⁷¹. Виглядає, що він робив це демонстративно, незрозуміло тільки, з якою метою. Послідовно виступав проти антисемітизму»⁷².

Воднораз за умов нищення української культури, коли якоїсь іншої лінії він провадити не міг, А. Хвиля формально ніби боровся проти українського націоналізму, брав участь у кампанії проти шумськізму та хвильовізму. Він критикував тих, кого партійна верхівка засуджувала, проте, здається, попереду чекістів не ходив. У роки випробувань, коли це від нього залежало і він ризикував не лише своєю кар'єрою, але й самим життям, А. Хвиля виявив своє українство – систематично опікувався бойчукістами, народними митцями, ініціював видання народних пісень в оздобленні Василя Кричевського, запроваджував гобелени, ескізи яких створювали найкращі тодішні митці⁷³. Це давало людям і заробіток, і навіть певний імідж виконавців державних замовлень. Разом із давнім товаришем по партії боротьбистів Панасом Любченком, він узяв участь у порятунку Софійського собору від знищення⁷⁴. Перебуваючи на посаді заступника наркома освіти, він ініціював наведення ладу в музеях – проведення повної інвентаризації музейних цінностей України⁷⁵. Віддрукували бланки інвентарних карток, які передали музеям. На них у правому горішньому кутку було вміщено напис «Затверджено 26 лютого 1935 р. Заст. НКО – УСРР Хвиля». Невдовзі він став ворогом народу, а особливо пильні

музейники його прізвище позакреслювали.

1935 роком позначено вихід першого тому другого академічного (після єфремовського) «Повного зібрання творів» Т. Шевченка, виданий за редакцією В. Затонського та А. Хвилі, який написав величезну передмову до цього тому, датовану лютим 1934 року. Підписано книжку до друку двічі – 18 лютого та 6 березня 1935 року. Надрукована вона тиражем 15 тис. примірників у книжковій фабриці Партвидаву ЦК КП(б)У на Сінному майдані, 14 (технічний директор О. Сліпенький).

У 1936 році А. Хвиля став першим директором Інституту українського фольклору, нині – Інституту мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім. М. Т. Рильського⁷⁶.

Згодом він розпочав перевидання словника Б. Грінченка. У 1937 році тиражем 10 тис. примірників вийшов його перший (і останній) том⁷⁷, який подано до друкарні на виробництво 26 жовтня 1936 року. Передмова А. Хвилі датується 20 квітня 1937 року. Наступного дня, 21 квітня, книжку було підписано до друку. За кілька місяців, 13 серпня, автора заарештували.

У лютому 1938 року А. Хвилю розстріляли.

У роки, так би мовити, класичного масового терору⁷⁸ було ліквідовано чимало митців та вчених.

Студіюючи втрати в українській культурній спадщині лише за однією працею Віталія Ханка «Словник мистців Полтавщини»⁷⁹, можна зауважити, як їх багато:

Графіка й маляра Дмитра **Ангельського** (1898 р. н., м. Свенцяни Віленської губ.) розстріляли 2 жовтня 1938 року в Полтаві.

Гончара з м. Городище Лохвицького повіту Оврама **Бовкуна** (1901 р. н.) було вислано на північ, де він працював на металургійному заводі, помер у 1988 році.

Представника іншої гілки цього роду – гончара Василя **Бовкуна** (1854–1952 р. н.) розкуркулили й вислали до Архангельської обл.

У м. Моздоку на Кавказі в 1933 році помер живописець і графік Микола **Бокий**, директор Полтавської картинної галереї.

Мистецький критик Петро **Горбенко** (1897 р. н. у м. Миргороді) помер в м. Ухті Комі АРСР.

Архітектора Дмитра **Дяченка** (1887 р. н., с. Патлаївка поблизу м. Полтави) розстріляли в застінках НКВД у м. Таганрозі 1942 року.

Маляра й письменника Грицька **Коваленка** (1868 р. н., с. Липняки Полтавської губ., нині – у складі смт Баришівки Київської обл.) розстріляли 1937 року.

Мистецтвознавця Миколу **Макаренка** (1877 р. н., с. Москалівці поблизу Ромен) арештовували кілька разів, а 4 січня 1938 року розстріляли.

Живописця й графіка Никанора **Онацького** (1874 р. н., Гадяцький пов.) розстріляли 23 листопада 1937 року.

Одного з провідних бойчукістів, маляр-монументаліста, графіка й кераміста Івана **Падалку** (1894 р. н., с. Жорнокльови Золотоніського пов.) розстріляли 15 липня 1937 року.

Мистецтвознавця й етнографа Якова **Риженка** (1882 р. н., хутір біля с. Пустовійтового, нині – Глобинського району) 1931 року було заарештовано й вислано за межі України. Він помер 1974 року в Астрахані.

Археолога й мистецтвознавця Михайла **Рудинського** (1887 р. н., м. Охтирка) та його сестру Євгенію теж репресували.

Одного з провідних бойчукістів, маляр-монументаліста, графіка й кераміста Василя **Седляра** (1899 р. н., с. Жоржівка, нині Шишацького району) розстріляли 15 липня 1937 року.

Аквареліста Антона **Федоренка** (1887 р. н., м. Городищі на Київщині) розстріляли 2 жовтня 1938 року в Полтаві.

Мистецького критика Миколу **Філянського** (1873 р. н., с. Попівці поблизу Миргорода) розстріляли 12 січня 1938 року в Запоріжжі.

Мистецтвознавця й театрального критика Василя **Хмурого** (справжнє прізвище Бутенко, 1896 р. н., Гадяцького пов.) 1933 року вислано за межі України. Він помер 27 січня 1940 року в Самарі.

Живописця Люціана **Щербу** (1880 р. н., Варшава) розстріляли 9 вересня 1937 року в Полтаві.

Марксистсько-ленінське вчення мало за

мету сформувати новий тип людей – будівників комунізму, а отже – передбачало ліквідацію тієї частини населення, що не підходило для цього. Совецькі функціонери, послідовники вчення про класову будову суспільства, спрямовували масовий терор проти інтелігенції, а селян винищували окремо⁸⁰. Не маючи продуктових карток, гончарі як прості селяни вмирили під час голодомору 1932–1933 років⁸¹. Дослідник з Національного музею-заповідника українського гончарства в м. Опішному – Віктор Міщанин відзначає: «Гончарські господарства, та зрештою як і господарства, що займалися іншими кустарними ремеслами, були приречені на голодну смерть одними з перших. Пояснюється це тим, що те чи інше ремесло, зокрема гончарство, було часто єдиним або ж основним джерелом доходів сім'ї. Свої вироби гончарі продавали або ж обмінювали значну частину на зерно та інші продукти. У часи ж голодомору посуд міняти не було на що. Тож часто гончарські родини вмирили повністю. [...] Вимерли цілі родини гончарські, цілі династії. Все це було одним із чинників, які прискорили занепад гончарства у даних осередках»⁸².

Лише на Полтавщині Віталій Ханко⁸³ зібрав відомості про таких ремісників:

Охтись **Балко** – гончар-посудник із с. Велика Грим'яча Миргородського пов.;

Іван **Балко** – гончар з м. Комишні на Миргородщині;

Пилип **Біляк** – гончар із с. Міські Млини, поблизу м. Опішного;

Іван і його син Роман **Бовкуни** – гончарі з м. Городище Лохвицького пов.;

гончар із м. Комишні Миргородського пов. Денис **Бутенко**;

гончар з м. Білики поблизу Кобеляк Ларивон **Гармаш**;

посудник Гнат **Гладиревський**;

посудник Грицько **Зозуля** з м. Біликів поблизу Кобеляк;

Дмитро **Іщенко** з м. Комишні на Миргородщині;

Панас **Їжак** з м. Комишні на Миргородщині;

різьбяр Платон **Кримпоха** з Великих Будищ;

автор традиційних народних картин

Федір **Стовбуненко** з м. Остап'я, нині – Великобагачанського р-ну;

Петро **Лускань** із м. Комишні;

Захар **Божчіло** з с. Поставмук поблизу Чорнух;

Федір **Недождій** із с. Велика Грим'яча на Миргородщині;

Митрофан **Півень** із хут. Зайців біля м. Опішного;

Павло **Сказка** із с. Великої Грим'ячої на Миргородщині;

Прокіп **Соломко** з м. Біликів поблизу Кобеляк;

Семен **Тупиця** з м. Біликів поблизу Кобеляк;

Михайло **Чумарний** з м. Комишні на Миргородщині;

Галактіон **Шиян** з м. Опішного;

Микита **Шульженко** – мисочник із с. Міські Млини біля м. Опішного ⁸⁴.

Старе мистецтвознавство більшовики ліквідували як академічну науку, що не мала нічого спільного з соціалістичним будівництвом. Вдалу характеристику культурологічних ідеалів В. Леніна дав генерал Д. Волкоґонов: «Перечислять, кого и что не любил Ленин, можно очень долго. Он не любил в е с ь с т а р ы й м и р» ⁸⁵. Але багато раніше за нього цю думку висловив Дмитро Донцов: «Як усі ці революціонери, на яких опирався, Ленін, також викинений поза рамки суспільства, не відчував до нього нічого, крім мстивої ненависти та заздрісної злоби» ⁸⁶. А, як проголосив перший Анрі Барбюс, «Сталин – это Ленин сегодня» ⁸⁷.

Немає нічого дивного, що в СРСР апологетику, герменевтику, гомілетуку, патристику, патрологію й інші дисципліни богословського циклу було заборонено з першого дня совєцької влади. Відтак богослов'я дає найяскравіший приклад науки, що вийшла поза територію ⁸⁸.

Після війни, уже на еміграції, колега М. Міллера античник Андрій Коцевалов відзначав: «Придя к власти, большевики почти совсем упразднили науку о древности» ⁸⁹. Як відомо, було «згорнуто», – як нині висловлюються в таких випадках історики, дослідження з візантиністики ⁹⁰.

У 1930 році в Ленінграді вийшла бойова й провокаційна книжка Владіслава Равдонікаса ⁹¹ «За марксистскую историю материальной культуры», спрямована проти археології. Аналізуючи ідейну спрямованість цього видання, еміграційний советолог М. Міллер виявив: «Ця праця на той час вибухла, як бомба. Скрізь відбувалися гарячі дискусії, але, звичайно, компартія була по боці Равдонікаса і підтримувала його. Від цього часу саму назву “археологія” як дореволюційну було заборонено і замінено “історією матеріальної культури”» ⁹². Український археолог Петро Курінний, що також вийшов на еміграцію, додав до цього такі подробиці: «Року 1931 на археологічно-етнографічному “совещании” в Ленінграді було прийнято постанову про скасування етнографії та археології як наук (пропозиція: Биковського, І. Мещанінова, М. Марра, Б. Аптекаря, а в Україні Ф. Козубовського та академіка І. Соколова). Проте цей вияв середньовічного обскурантизму був все ж скасований [...]» ⁹³. Назву археологічної науки було відновлено лише в 1935 році ⁹⁴.

Фахівці з інших галузей називають свої приклади щодо наук, близьких їм. Сергій Пирожков і нині покійний Арнольд Перковський констатували: «В першій половині 30-х років спочатку піддавалися критиці у пресі, а потім і взагалі були заборонені дослідження в галузі антропогеографії, демографічних аспектів геополітики, евгеніки, антропології, економічної географії населення, а також припинені дослідження з історичної та загальної демографії України» ⁹⁵. Автори пояснювали: «Антропогеографія, політична географія і геополітика були заборонені в СРСР, а отже, і в УРСР, тому що розглядали етноси як суб'єкти геодемографічного процесу зі своєю суверенною територією» ⁹⁶.

Було б дивно, якби за цих умов не порушили тему історії України ⁹⁷.

Академік Михайло Грушевський, керівник науково-дослідної кафедри історії України, думаючи про перспективи історичної науки, дбав про наступників, що мали прийти йому та старшим вченим на зміну ⁹⁸. 24 грудня 1924 року до аспірантури були зараховані молоді історики Олексій Баранович, Сильвестр Глушко, Варфоломій Ігнатієнко

(його промоція не відбулась), Микола Ткаченко та Сергій Шамрай. Першим захистився О. Баранович – 24 жовтня 1926 року, останніми – Остап Павлик (14 вересня 1930 року, розстріляний) та Прокіп Нечипоренко (15 вересня 1930 року, доля невідома). Захистилися Сильвестр Глушко (5 років ИТЛ), Павло Глядківський (10 років ИТЛ, звільнений як інвалід), Василь Денисенко, Лев Окиншевич (емігрував), Оксана Степанишина (доля невідома), Микола Ткаченко (8 місяців ИТЛ), Сергій Шамрай (помер в ув'язненні) та Віктор Юркевич (помер в ув'язненні)⁹⁹.

Як розуміємо, після розгрому школи Грушевського¹⁰⁰ та менших українських історичних шкіл (Миколи Василенка, Михайла Слабченка, Олександра Оглоблина) науку «історію України» за часів більшовиків спіткала та ж доля, що й археологію, генетику, кібернетику тощо, які були заборонені¹⁰¹. На заваді історичним дослідженням стояла політична цензура¹⁰². У повоєнні роки в СРСР було заборонено: «Матеріали по Великой Отечественной и советско-финляндской войнам, боевым действиям у оз. Хасан в 1938 г. и на р. Халхин-Гол в 1939 г., а также по освободительным походам в 1939–1940 гг., содержащие сведения:

а) о боевом и численном составе – по Вооруженным Силам в целом, видам Вооруженных Сил и родам войск;

б) о потерях в личном составе и боевой технике – по Вооруженным Силам в целом, видам Вооруженных Сил, родам войск, фронтам и флотам за весь период войны или отдельную операцию [...]»¹⁰³. Виникає питання, що могло залишитись у наукових студіях за вилученням «сведень», список яких ішов від літери **а** до **я**?

Замість праць з історії України під виглядом робіт з історії УРСР певні quasi-наукові структури випустили досить багато імітацій¹⁰⁴. Натомість контрпропагандистський характер мали як окремі видання, зрештою, офіційні гуманітарні науки, і особливо – спеціальна серія відповідного відділу Інституту історії «Зарубіжні видання про Україну», що виходила під грифом «Для службового користування».

Режим політичної цензури завдав невинних втрат гуманітарним наукам СРСР

та кожній із його колишніх складових. Річ у тім, що на зони, розбудовувані, сказати б, по інший бік ідеологічних барикад, цей режим не поширювався, і там провадили широкі наукові дослідження. Можна лише поспівчувати вченим, що жили й працювали по цей бік.

Друга світова війна двічі пройшла через Україну, пропрасувавши її спершу із заходу на схід, потім – зі сходу на захід. Втрати культурної спадщини часів війни описували протягом багатьох років. Під час евакуації і в роки німецької окупації прес цензури різко послабився. Публікації тих часів нині каталогізуються¹⁰⁵.

Пізніше, у повоєнні роки стабілізації, українських культурних діячів уже не розстрілювали, але українофобська, тобто антиукраїнська ідеологія тривала. Яскраво й цілком однозначно охарактеризувала її центральна газета «Советское искусство», де друкували визначальні документи, як от добірка матеріалів «Накануне 30-летия Великого Октября. Искусство Советской Украины». В одній зі статей «провідного мистецтвознавця», як тоді його називали, О. Пащенко, засвідчено: «Буржуазно-націоналістическое искусствоведение (Антонович, Щербаковский, Эрнст, Слипко-Москальцов, Хмурый), а также идеологи воинствующего украинского национализма, так называемой школы “бойчукистов”, прятаясь за левой революционной фразеологией (Врона, Холостенко и др.), протаскивая антинаучные теории Грушевского о борьбе двух культур – русской и украинской, пытались объяснить развитие украинского искусства влияниями буржуазного Запада. Эти антинаучные, враждебные “теории”, в которых пресмыкание перед западноевропейской буржуазной культурой тесно переплеталось с антинародными буржуазно-националистическими тенденциями в нашем искусстве, еще полностью не изжиты»¹⁰⁶. Це говорилося у контексті загалом ніби життєстверджуючої статті. Виходили публікації – навпаки – різко критичні, що передбачали погром, домагаючись нових арештів.

У повоєнні роки в Україні панував сталінізм, про який багато написано. Най-

яскравішим його виявом було правління Л. Кагановича (22/10 листопада 1893, с. Кабани Радомишльського пов. Київської губ. – 26 липня 1991, м. Москва), що входив до найближчого оточення Сталіна і був одним з активних організаторів державного терору. Саме він у березні-грудні 1947 року був першим секретарем і членом Політбюро ЦК КП(б)У, керуючи та спрямовуючи всю внутрішню політику УРСР.

Преса піддала критиці перший здвоєний том інститутського збірника «Мистецтво, фольклор, етнографія» (1947). Першою особою в Києві тоді вважався Л. Каганович, тому критика була нищівна. Автором замовної статті став провідний тоді літературознавець Семен Шаховський. Відштовхуючись від постанови, що розвінчувала «Нарис історії української літератури», він засуджував Інститут мистецтвознавства, фольклористики та етнології, мовляв, «в этом институте необходимых уроков из решений партии не извлекли. В “Научных записках” повторяются ошибки и извращения буржуазно-националистического порядка. [...] говоря о крупнейших ошибках работников института, редакция употребляет выражения: **затушевывали** вопросы единства русского и украинского народов, **преуменьшали** роль пролетариата, **мало показывали** передовые демократические элементы и т. д. Нетрудно понять, что подобные гнилые, примиренческие характеристики не имеют ничего общего с большевистской принципиальностью и остротой в борьбе с буржуазно-националистической идеологией и ее рецидивами»¹⁰⁷. Перший секретар ЦК КП(б)У персонально вимагав саме такої постановки питання та формулювань. Критики йому було мало, то чого ж домагався Шаховський? Стоячи на екстремістських позиціях, він писав далі: «Об украинских помещиках типа Тарнавского (sic), Мартоса [у статті Якова Затенацького¹⁰⁸] говорится как о “меценатах искусства и древности” (стр. 19, 21, 25, 26). Упомянув о Кулише, автор считает для себя обязательным назвать его труды “першорядными работами”¹⁰⁹ (стр. 209). [...] Выход в свет подобных (sic) “Научных записок” свидетельствует и о том, что Президиум Академии наук УССР

все еще плохо руководит Институтом искусствоведения, фольклора и этнографии и не принимает достаточно энергичных мер, чтобы искоренить (sic) буржуазно-националистические извращения в деятельности института»¹¹⁰.

Критикуючи Інститут, інший автор узяв під обстріл персонально Максима Рильського: «Все це є наслідком, – писав він, – відсутності справжнього керівництва з боку директора інституту М. Рильського, невміння дирекції правильно розставити наукові сили та доцільно завантажити їх, організувати боротьбу всього колективу за повне здійснення своїх завдань. [...] З боку директора інституту М. Рильського була навіть тенденція обмежити критику наукових співробітників, що стверджується заявою про те, що в інституті панує “гіпертрофія” критики»¹¹¹.

Зазнали критики й інші наукові структури, насамперед Академія архітектури УРСР, де з'явилося п'ять номерів «Вісника». Їхній напрям кагановичівське керівництво не влаштовував. Критикували проф. Сергія Безсонова (1885–1955) за статтю «Архітектурні зв'язки східного слов'янства в XI–XII ст.»: вчений наважився назвати київський Софійський собор пам'яткою української національної архітектури (1946, № 1), а також Марію Новицьку за дослідження «Вибійка на Україні»¹¹².

Громили також кафедру мистецтвознавства Київського художнього інституту, якою керував звільнений з ув'язнення Іван Врона. В інтерпретації Л. Владича це виглядало так: «Ярким примером подобных стремлений является доклад И. Вроны, оглашенный на научной конференции в Киевском художественном институте. Один из “идеологов” разгромленного партией “бойчукизма”, И. Врона в течение более чем двух послевоенных лет подвизался в институте в роли руководителя кафедры искусствоведения»¹¹³.

Крім установ, у повоєнні роки було погромлено їхню продукцію, наприклад, короткий курс історії українського мистецтва, який підготували в 1946 році Яків Затенацький, Борис Бутник-Сіверський, Іван Врона та ін. Як відзначав Л. Владич, вони «підготували

к печати первый том краткого очерка истории украинского искусства. Однако этот “труд”, построенный по антинародным, буржуазно-националистическим “схемам” В. Антоновича – М. Грушевского, еще до появления из печати был подвергнут суровой и справедливой критике и света не увидел. Исторические решения партии по вопросам литературы, искусства, истории, ничему, видимо, не научили авторов этого “очерка”: их дальнейшие печатные труды, публичные доклады и лекции изобилуют грубыми буржуазно-националистическими извращениями»¹¹⁴.

Замахуючись на 55-й том начебто нормативної «Большой советской энциклопедии» (перше видання) зі статтями про українське мистецтво Я. Затенацького та Б. Бутника-Сіверського, Л. Владич обстоював якісь інші ідеали. Він активно боровся проти двох українських велетнів ХХ століття. Михайла Бойчука та Георгія Нарбута, виступав проти зарахування до кола українських митців Василя Штернберга, Костянтина Трутовського, Івана Соколова¹¹⁵, критикував Володимира Бондаренка, Вітольда Манастирського, Романа Турина та інших¹¹⁶.

Вивчення погромів, вчинених проти академічних інститутів, розпочато у 1996 році в Інституті історії України, де видано двотомний збірник документів і матеріалів «У лещатах тоталітаризму»¹¹⁷.

У ці критичні повоєнні роки не було іншого виходу, як розпочати повторну розбудову українського мистецтвознавства на новій основі.

Професорів Імператорських університетів – Київського Св. Володимира – Григорія Павлуцького (+ 1924) та Харківського – Федора Шміта (розстріляний у 1937) – вже давно не було серед живих. Професора Української державної академії мистецтв М. Макаренка розстріляли в Новосибірську (1938). Професора Київського археологічного інституту та Київського художнього інституту Ф. Ернста розстріляли в Уфі (1942). Професор Київського художнього інституту І. Моргілевський помер під час німецької окупації (1942). Доктор історії і теорії мистецтв В. Зуммер (помер 16 грудня 1970 року в Острі) був ув'язнений 21 жовт-

ня 1933 року (реабілітований у 1958 році). Професор Харківського художнього інституту С. Таранушенко теж повернувся із заслання¹¹⁸. Вони оселились в Україні, але викладати їм було заборонено.

У повоєнні роки становище мистецтвознавчої науки виглядало досить печально. По суті, у 1950–1960-тих роках в Україні вчитись не було у кого. Якщо хтось зі справжніх вчених старшого покоління й залишився живим, то їхні старі наукові звання давно скасували. Нові вчені – одні ще не викладали, ставши класиками пізніше, інші мали надто одіозну репутацію й були відомі своїми, як тепер кажуть, заідеологізованими текстами.

Розвиток новітнього мистецтвознавства розпочинався досить драматично, майже з нуля¹¹⁹. Наукових керівників, опонентів – усіх треба було десь вишукувати – або поза Києвом, або й поза Україною. Ті, що мешкали в Києві, працювати за фахом, викладати не могли. Процес інституціоналізації українського мистецтвознавства, що затягнувся на кілька десятиріч, завершується, здається, лише тепер, зі створенням двох мистецьких Академій.

Досягнення українського мистецтвознавства підсумовували не одноразово. У 1925–1935 роках цикл бібліографічних оглядів уклав й опублікував Володимир Січинський¹²⁰. Пізніший період так званого застою добре характеризує те, що великий український бібліограф Федір Максименко, зібравши всі тексти В. Січинського під одну палітурку, зробив ксерокопії і виготовив три примірники книжки, яка інакшим чином вийти у світ не могла, проте в журналах його бібліографічні підсумки з'являлись.

Після війни підсумкову працю з історії мистецтвознавства (1970) виконано під керівництвом завідуючого Відділу образотворчих мистецтв ІМФЕ ім. М. Т. Рильського, д-ра мистецтвознавства й проф. Юрія Турченка.

«Матеріали до словника мистецтвознавців УРСР» упорядкувала «старший бібліограф» (так називалась її посада) Тетяна Радзієвська, яка не мала наукового ступеню чи звання, та дев'ять наукових співробітників відділу. Оpubлікована в четвертому

випуску республіканського міжвідомчого збірника «Українське мистецтвознавство», їхня праця ілюструє цей процес і характеризує добу ¹²¹.

Імен фундаторів українського мистецтвознавства Пелагеї Литвинової, Федора Вовка, навіть Олени Пчілки чи Василя Горленка тут немає. Немає й статей про Євгенію Берченко (1889? – після 1934), Євгенію Спаську (1891–1980), Марію Щепотьєву (1893–1974), Ксенію Берладіну (1894–1960), Віру Білецьку (1894–1933), Марію Новицьку (1896–1965) ¹²² та інших, справжніх учених, що опинились у вирі більшовицького терору. Не вміщено навіть статті про жодного з братів Щербаківських. Натомість знаходимо мистецтвознавців з посади, призначуваних на директорів музеїв чи картинних галерей УРСР – тодішніх офіційних мистецтвознавців, а здебільшого, за влучним виразом С. Таранушенка, «мистецтвонезнавців». Праць із науки, яку репрезентували, вони не мали. Таких було зареєстровано на той час кількадесят чоловік. Усіх разом, гарних і гірших – 159.

Доктори мистецтвознавства на 1970 рік: Яків Затенацький, Григорій Логвин, Віктор Самойлович, Юрій Турченко.

Офіційно теж мистецтвознавець, але д-р історичних наук Іван Крип'якевич. Мали також праці з мистецтвознавства д-р філологічних наук, член-кор. АН УРСР Павло Попов та д-р філології Іларіон Свенціцький.

Кандидатами архітектури на той час стали: Юрій Асєєв, Іван Ігнаткін, Микола Коломієць, Юрій Нельговський, Петро Юрченко.

Нарешті, кандидатами мистецтвознавства на 1970 рік були: Василь Афанасьєв, Юрій Белічко, Платон Білецький, Антін Будзан, Леонід Владич, Іван Врона, Роман Гарасимчук, Наталія Глухенька, Павло Жолтовський, Адам Жук, Яким Запаско, Зінаїда Лашкул, Юрій Лащук, Людмила Міляєва, Пантелеймон Мусієнко, Андрій Німенко, Володимир Овсійчук, Глафіра Паламарчук, Михайло Пекаровський, Борис Піаніда, Лідія Попова, Неоніла Рипська, Людмила Сак, Ірина Сакович, Віра Свенціцька, Олександр Тищенко, Валентина Ткаченко,

Павло Цибенко, Олег Чарновський, Федір Шапошников.

Кандидати історичних наук: Борис Бутник-Сіверський, Катерина Матейко, Любов Суха, Фаїна Штітельман.

В 1970 році Дмитро Степовик ¹²³ і Олександр Федорук були ще аспірантами.

У словнику Т. Радзієвської чомусь не відзначено наукових звань чи наукових посад (наукових чи службових) у п'ятьох: Ірини Гургули, Михайла Драґана, Федора Ернста, Вадима Модзалевського, Володимира Яринича.

Уже тепер, у роки незалежності, з'явилися регіональні огляди історії мистецтвознавства Харківщини та Полтавщини ¹²⁴.

Доля бібліографічного підсумку історії мистецтвознавства склалася трагічно.

У повоєнні роки свою багаторічну працю над бібліографією українського мистецтва розпочала відомий бібліограф Надія Дубина ¹²⁵. Її продовженню сприяла праця над спорідненою плановою темою у відділі історії українського мистецтва та народної творчості, яким керував В. Заболотний (колишня Академія будівництва та архітектури), та в Науково-дослідному інституті теорії, історії і перспективних проблем радянської архітектури в м. Києві (директор Г. Головка). На останньому етапі праця мала виразну й чітку назву «Українське мистецтво: Бібліографічний покажчик з історії образотворчого, декоративно-вжиткового мистецтва та архітектури». Загальний обсяг машинопису Н. Дубиної – 1 305 сторінок, у додатках 81 та 4 сторінки. Вважалося, що зроблено понад 9 тис. записів, разом – 40 друкованих аркушів. Висококваліфіковані поради й матеріали надавали упорядниці бібліографи С. Костюк, Ф. Максименко, Т. Радзієвська та Н. Шеліхова. Допомогу цінними консультаціями надавали вчені зі ступенями та званнями Ю. Асєєв, Я. Затенацький, В. Касіян, П. Попов, І. Ігнаткін, Ю. Нельговський, П. Юрченко, І. Врона, О. Данченко, Г. Лебедев, Х. Саноцька, В. Свенціцька, Ф. Уманцев, а також Н. Велігоцька, С. Таранушенко та Д. Янко. Упорядниця не могла не подякувати в передмові також М. Бажанові, Є. Катоніну, К. Гуслистому та Є. Кирилюкові ¹²⁶. У 1968

році збір матеріалів було завершено. 16 грудня 1970 року в м. Острі помер колишній проф. В. Зуммер, але в передмові його не згадано. Він жив поза великими книгозбірнями і допомогти нікому не міг, тому що інтелектуально сам переживав скрутні часи. Рецензували працю П. Говдя, Н. Королевич та Л. Гольденберг. Титульними редакторами видання мали бути Я. Затенацький, Ф. Уманцев та П. Юрченко, ім'я якого, як і І. Врони, було взято в траурну рамочку.

Праця пройшла редакційну підготовку та ідеологічну перевірку в кількох установах, насамперед у Центральній науковій бібліотеці АН УРСР. Спершу в колективі співробітників упорядниці змусили подружньому (фіксую лише у двох розділах першого тому – «Загальні праці» та присвяченому Київській Русі) заклеїти описи праць емігранта В. Січинського «Конспект історії всесвітнього мистецтва» (видання 1925 та 1928 років) та «Архітектура старокнязівської доби» (Прага, 1926 та відгуків на неї М. Голубця в «Записках чину Св. Василя Великого», 1926 та М. Андрєвої у «Byzantinoslavica», 1930), надрукованих у несовєцьких журналах праць М. Гавдяка, М. Голубця та С. Щурата про Галич.

На першому, внутрішньому етапі інформаційного терору, Н. Дубиній порадили зняти описи всіх праць В. Залозецького – «Церква-мавзолей св. Бориса і Гліба у Вишгороді під Києвом» (Стара Україна, 1924), «Софійський собор у Києві» (Записки чина Св. Василя Великого, 1930), «Мозаїки церкви св. Софії у Києві» (Вісник політики, літератури й життя, 1918) та його відгуку на монографію Ф. Шміта «Мистецтво старої Русі-України» у «Старій Україні» (1919). Упорядниці довелося також акуратно позаклеювати описи праць В. Залозецького німецькою мовою.

На думку представників влади, користувачеві не можна було ознайомлюватися з книжками Францішка Равіти-Гавронського «Slady kultury starego swiata na Rusi Kijowskiej», митрополита Євгенія «Описание Киево-Софийского собора» (1825). «Описания Киево-Печерской лавры» залишилося. Підлягали вилученню праці М. Брайчевського «Коли і як виник

Київ» (1963) та його спільна з Ю. Асєєвим стаття «Археологические исследования в Переяславе-Хмельницком» (1960).

Потім рукопис пішов по цензорах від бібліографії. Мабуть, вони не погодилися б на означення своєї діяльності як цензорської. У цій країні цензором власних текстів повинен бути кожен фахівець! Судячи з почерків, працювало щонайменше троє, але вони виступали заодно, єдиним фронтом, пліч-о-пліч. Завзяті українофоби, вони робили все, щоб нашкодити культурі. Утім, помітні й відтінки. Один цензор, що писав круглішими літерами, був м'якшим, він, наприклад, пропонував замість розділів «Окремі пам'ятки» подати зведений розділ «Давньоруські споруди Києва». Таку пропозицію можна було заперечувати. «Вишгород – це не Київ, його окремо»¹²⁷. На це можна було й погодитись.

На бережках проти описів численних російських праць, присвячених давньоруському мистецтву чи загальній, тобто всесвітній історії мистецтва, хтось єхидно приписав: «Укр?», – мовляв, у праці представлено не вузькопровінційний матеріал, а отже, його слід вилучити. Такі книжки українському вченому не потрібні. На загальноісторичні праці з широким культурологічним тлом чекав такий ж кінець. Про працю Д. Ліхачова «Национальное самосознание древней Руси» (1945) було сказано: «Це ж літер[ура], а не мист[ецтво]!» З приводу праці І. Толстого та Н. Кондакова «Русские древности», спеціально про її випуск «Древности скифо-сарматские» (1889) прозвучало питання: «Навіщо давати?» – і це вже був вирок. Праця К. Широцького «Старовинне мистецтво на Україні» (1919), що разом із роботами його колег заклала підвалини національної концепції українського мистецтва, питань не викликала. Її було просто викреслено. У покажчику «Українське мистецтво» було вилучено працю А. Муравйова «Символика Софийского собора» (1898). Справді, навіщо фаховому читачеві було її знати?!

Викреслили працю В. Аскоченського «Киев с древнейшим его училищем Академиею» (1856). Мало того, що вилучили, збоку ще поставили знак питання, мовляв,

що за невіглас до покажчика про мистецтво подає основоположну працю з історії Києво-Могилянської академії?!

На переконання київської академічної цензури, книжка Е. Віоле-ле-Дюка 1879 року видання «общепонятною» російською мовою «сучасному українському вченому» була теж категорично не потрібна. Видання французькою мовою 1877 року залишилися. Хто б її там, мовляв, розшукав і прочитав?!

Посилання на третій та шостий томи «Історії України-Русі» М. Грушевського підлягали вилученню, дарма що упорядниця «рекомендувала» не весь том, а розділи про українське мистецтво. Ранні розвідки вченого «Молотовське срібло» та «Печатки з околиць Галича», як і його численні рецензії у «Записках НТШ», знімалися.

Зазнав певних утисків і Ю. Асєєв. Про працю «Архітектурні пам'ятки України» (1970) з боку цензури було вигукнуто: «Це ж не лише К[иївська] Р[усь]!», а про статтю «Архітектурно-археологічні дослідження в Криму», що нищечком розташувалась по сусідству, було резульовано, ніби вердикт: «Це ж не К[иївська] Русь!» Невеликий розділ «Михайлівський монастир» спершу було викреслено, а згодом відновлено. При цій операції виявилось, що в Ю. Асєєва вийшла стаття «Новые данные о соборе Дмитриевского монастыря в Киеве» (1960), а отже, він прийняв концепцію емігранта П. Курінного. До того ж, Дмитрівський монастир у московському журналі виглядав не так страшно, як Золотоверхо-Михайлівський, за висловом російського емігранта Федора Тітова.

Для «полегшення» рукопису з нього систематично вилучали рецензії. Вважалося, що вистачало знати думку одного рекомендованого автора. Дві думки – автора й рецензента, якщо й збігались, то не у всьому, а це викликало сумнів. Або не так просто – було три рецензії, дві вилучали, а одна залишалась. Це вже було «виважено». Із чотирьох праць Ф. Шміта без пояснень знімали дві. З цим теж було важко сперечатися. Деякі рецензії порушували ідеологічну тему – В. Пещанський писав у львівській «Старій Україні» (1925) про неоднозначно

знамениту книжку Г. Лукомського «Киев» (1923). Вилучено ще одну працю Ф. Шміта, заодно й рецензії Г. Чубінова в журналі «Христианский Восток» та К. Широцького в «Книгарі» (обидві 1917).

У 1927 році в «Ювілейному збірнику на пошану акад. Д. І. Багалія» було надруковано статтю акад. О. Новицького «До питання про походження дерев'яної української архітектури». Добросовісний упорядник її описав. Пильний цензор зазначив: «Зб[ірник] вилучений!» Систематично викреслювали дореволюційні праці авторки Наталі Полонської, яка мешкала у Федеративній Німеччині – усім знана тепер Н. Полонська-Василенко. Знімалися описи рецензій безневинних акад. Миколи Петрова та чл.-кор. Володимира Щербини на «Киев» К. Широцького (1917). Їхній «гріх» полягав у тому, що журнали «Записки історично-філологічного відділу УАН» і «Наше минуле» опинилися у спецфонді, а інші примірники мали бути знищені, адже спецфонди існували не всюди.

На 77-ому аркуші похмурий імідж цензорів набрид. Натрапивши на опис праці В. Піщанського «Київський Спас на Берестовім» у «Записках чина св. Василія Великого» (1926), він, очевидно, пожартував: «Що це таке?» На 79-ому аркуші наскочив на статтю Н. Полонської 1911 року, до якої приписав: «Автор!» На 80-тому мовчки, але гнівно викреслив просвітянську статтю М. Грушевського «Мстиславова церква в Володимирі-Волинському» («Село», 1911). Зате вже в рубриці «Галич» він відпочив душею: від праць Ярослава Пастернака, починаючи з монографії «Старий Галич» (1944), не залишилось й сліду. Перепало й Антонію Петрушевичу, й багатьом іншим. Їх просто вилучили.

Можна простежити, як від аркуша до аркуша змінювався настрій цензора. Арк. 85: «Овруч. Намагався проскочити Грушевський. Викреслити!» Рибаків, Рибаків, Смолічев викликали три короткі, як вистріли, написи: «Археол!», «Археол!», «Археол!». І знову: «Укр?»

Розшифровувати цензорські нотатки ставало дедалі цікавіше: «Це сл, а не КР», мабуть, означало «Це сл[ов'яни], а не К[иїв-

ська] Р[усь]». Цензори в СРСР були ідеальні. Знали, де початки й кінці історичних періодів!

Н. Дубина слабо й наївно боронилась. Обороняючи статтю Д. Айналова «Новый иконографический образ Христа» (Seminarium Kondakovianum. – Praga, 1928. – Вип. 2), нагадувала: «Радянський автор». З приводу студій «Францисканська кірха в Галичі» І. Шараневича 1888 року, «Церква Св. Василя та костюл поезуїтський в Овручі» А. Плуґа 1863 року, «Мініатюри кодексу Гертрудіанського» 1902 року Н. Дубина писала: «Опубліковано до 1917 р.», «Дореволюційне видання». Коли викреслили розвідку Анджея Поппе «Фундаційна композиція Софії Київської» – наважилась за протестувати – «Соціаліст[ична] країна» Польща, мовляв. На цих сторінках став зрозумілим сенс акуратних відкреслень кольоровими олівцями з цифрами: Д 9, Д 11, Д 6. Їх робила зтероризована Надія Антонівна. Так вона класифікувала літературу на «дружньому обговоренні в колективі» чи усно зроблені «зауваження».

А далі нові наполегливі відповіді упертого автора, бібліографа, представника такої мирної професії: «Радянські автори». Вона, можливо, не до кінця чи по-своєму вузько-професійно усвідомлювала, що робить, але вони розуміли все. Людина протистояла владі!

На 110-му аркуші викреслено лише одну позицію – рецензію К. Широцького. Зате всі інші записи акуратно повідкреслювано й дописано кольоровими олівцями літери Д з якимись індексами при них. Посилання на перший том і сторінки «Історії». Але біля книжки В. Лазарева знову запис твердою рукою Н. Дубиної: «Радянський автор». Її твердість доходила до того, що вона ввела розділ «Персоналія художників, які працювали за межами СРСР», де були рубрики: Архипенко О., Бринський М., Ґец Л., Грищенко О., Громницький П., Дольницька М., Дубай М., Ковжун П., Крижанівський В., Ласовський В., Маневич А., Мегик П., Паращук М., Петрук В. Половина представленого тут матеріалу в київській ЦНБ АН УРСР була або однозначно спецфондівська, або просто відсутня.

Н. Дубина описувала ці речі або С. Костюка у Львівській книгозбірні, або знаходила їх «на руках».

Заради об'єктивності зазначимо, що у покажчику описано все ж не все. Немає статті В. Січинського «Книжна графіка Роберта Лісовського» в «Бібліологічних вістях» (1927, № 2). Сам маєстро ще був живий, мешкав у м. Лондоні, а з 1976 року – у Женеві. Культуру поділили принаймні на дві частини, які не мали можливості дотикатися.

Видавництво «Мистецтво» запланувало вихід покажчика на 1971 рік і повідомило про це у пресі¹²⁸, але наступ маланчуківської реакції¹²⁹ призупинив видання. Почались арешти у справі «Блоку», яку в 1965–1972 роках реалізували, як нарікали чекістські екстремісти, лише частково. Рік виходу видання перенесли, спершу на 1973 рік. На першій сторінці першого примірника машинопису стоїть штамп «До набору». Його було заповнено лише частково. Редактор і завідуючий редакцією підписали працю 2 грудня 1972 року, але вищих підписів – заступника головної редакції, головного редактора й директора – немає. Не допоміг навіть доданий у першій теці аркуш тексту «Класики марксизму-ленізму про мистецтво», «Постанови Комуністичної партії та радянського уряду про мистецтво» та «Українсько-російські мистецькі зв'язки». На останньому етапі роботу над покажчиком було остаточно зупинено. Він не вийшов ніколи.

Право на видання рукопису Н. Дубиної придбало Київське наукове товариство ім. Петра Могили. Хочеться сподіватися, що рано чи пізно він вийде у світ.

Окрему сферу мистецтвознавчого джерелознавства¹³⁰ складають безпосередні контакти кожного вченого з родинним колом митців, героїв його досліджень. Це ексклюзивні, як тепер кажуть, відомості, повторити які за інших умов неможливо. Натомість вони ввели до наукового обігу унікальні документи, світлини й різноманітні відомості про творчість цих митців.

У 1960–1970-х роках ще були живі недобитки «Розстріляного відродження» – класик українського мистецтвознавства,

вихованець Імператорського Харківського університету С. Таранушенко, представники наступного покоління вчених – учні старих українських мистецтвознавців, серед них М. Вязьмітіна, П. Жолтовський, П. Кульженко, І. та Є. Спаські, М. Щепотьева та ін.¹³¹

Зокрема у м. Києві мешкала маловідомий нині мистецтвознавець Катерина Білоцерківська (16 вересня 1893, С.Пб. – 4 червня 1973, Київ), вихованка Фундуклеївської гімназії та Вищих жіночих курсів. На жаль, їй не пощастило реалізувати свої дослідницькі здібності. Її розвідка «Найстаріші фаянсово-порцелянові заводи на Волині», що друкувалась у «Хроніці археології та мистецтва» (1933, Ч. 4–5), втрачена. Після війни разом із В. Левицькою (сестрою архітектора В. Заболотного) вона написала монографію про фрескові орнаменти Софійського собору, яку так і не видано. К. Білоцерківська зберегла не-

великий архів мистецтвознавця Єлизавети (Лисавети) Левицької, а також бібліографію, обов'язкову для ознайомлення аспірантів: перший аркуш з виправленнями, зробленими невідомою рукою, другий – з виправленнями Ф. Ернста. Вміщую їх у додатку. Цей матеріал розкриває джерельну базу українських мистецтвознавців кінця 1920-х років. Упорядника першого списку поки що не ідентифіковано. За тематикою за цей матеріал мав би відповідати О. Новицький, але почерк не його. З бібліографічної точки зору, робота дуже неохайна.

У наступному додатку наводжу невідомі матеріали про шеститомне видання «Українського мистецтва», що збереглися в архіві О. Новицького. Існує інший примірник, із класифікацією авторів по темах. Зіставлення його з «примірником Новицького», визначення відомих, а також подальші розшуки самих текстів шеститомника – завдання наступних студій.

1. [Список літератури для ознайомлення аспірантів Науково-дослідчої катедри мистецтвознавства в Києві. 1925–1930]

БІБЛІОГРАФІЯ ПО ІСТОРІЇ УКРАЇНСЬКОГО МИСТЕЦТВА.

- НОВИЦКИЙ А. [П.] – Курс истор[ии] рус[ского] иск[усства] Лекции, читанные на курсах истории иск[усства] и литературы в Москве 1907 г. Рукописи.
- ГРУШЕВСЬКИЙ М. С. – Історія України-Руси. Том III. [Вид. 2. Львів, 1905.] Ст. 422–452.
- ШМИТ [ф. И.] – История древней Руси-Укр[аины]. X., 1919.]
- АНТОНОВИЧ [Дм. В.] – Скорочен[ий] курс истор[ії] укр[аїнського] мист[ецтва.] Прага, 1923.
- ГОЛУБЕЦЬ М. – Начерк історії укр[аїнського] мист[ецтва.] Львів, 1922.
- ТОЛСТОЙ И. И.] и КОНДАК[ОВ Н. П.] – Русские древности [в памятниках искусства. Вып. 1–4. СПб., 1889–1891.]
- ХВОЙКО [В. В.] – Древние обитатели Средн[его] Приднепровья. Киев, 1913.
- МИХАЙЛОВСКИЙ [И. Б.] – Русское искусство в эпоху Владимира Св[ятого]. Петербург, 1916.
- ЛАШКАРЕВ [П. А.] – Церковно-археологические очерки, [исследования и рефераты]. Киев, 1898.
- БЕРТЬЕ-ДЕЛАГАР [Д. А. Л.] – О Херсонесе. СПб., 1907.
- ПРАХОВ [А. В.] – Киевск[ие] памятн[ики] визант[ийского] русск[ого] иск[усства] – «Древности». [Т. XI. Вып. III.] 1887.
- УВАРОВ [А. С.] – Об архитектуре перв[ых] деревянных] церквей на Руси. – Труды II-го арх[еологического] съезда. [Т. I. СПб.,] 1876.
- ПАВЛУЦКИЙ [Г. Г.] – Киевские храмы домонгольск[ого] периода и их отношение к визант[ийскому] зодчеству. – Труды] XIV арх[еологического] с[ъезда.] Том II. [М., 1911.]
- НОВИЦКИЙ [А. П.] – История Русского искусства [с древнейших времен. В 2-х т. М., 1903.]
- ПАВЛУЦКИЙ [Г. Г.] – Изображен[ия] храмов на древнейш[их] южно-русских миниатюрах. – Чтен[ия] общ[ества] Нестора-Летописца. Том XIX. Киев, 1906.
- ПАВЛИНОВ [А. М.] – История русской архитектур[уры]. М., 1894.
- БАТЮШКОВ П. Н. – Памятники старины в западн[ых] губерн[иях] империи. СПб., 1869.
- «...» – Памятники русской старины. СПб., 1872.
- СІЧИНСЬКИЙ В. [Є.] – Архітектура в стародруках. Львів, 1925–1926.
- «...» – Архітект[ура] старокнязівськ[ої] доби. Прага 1926.
- ОТЧЕТ о раскопках в г. Киеве. 1907 (?).

- ФАРМАКОВСКИЙ Б. В.] и МИЛЕЕВ [Д. В.] – Отчет Импер[аторской] арх[еологической] ком[иссии за] 1908. [СПб., 1912.]
- ВЕЛЬМИН С. П. – Раскопки Импер[аторской] Арх[еологической] Ком[иссии] в Десятинной церкви летом 1911 г. Сбор[ник] ст[атей.] Ст. 4–7.
- ЛИННИЧЕНКО И. А. – О раскопках Хвойко в Киеве в Десятинной церкви. – Т[руды] XIV арх[еологического] с[ъезда.] Том III. Ст. 58.
- ПОЛОНСКАЯ Н. Д. – Археологическ[ие] раскопки Хвойко в Белгороде. 1911.
- ЛЕБЕДИНЦЕВ П. [Г.] – Открытие древн[их] мозаик в главн[ом] куполе Киевск[ого] Софиевского собора «Киевская Старина» 1884. IX.
- АЙНАЛОВ Д. В. – Мраморы и инкрус[тации] Киев[ского] Соф[ийского] собора и Десятин[ной] церкви. – Т[руды] XII арх[еологического] с[ъезда.] Том III.
- РЕДИН Е. К. – Киево-Софиевск[ий] собор. СПб., 1889.
- ЛАШКАРЕВ П. [А.] – Церкви Чернигова и Новгород-Северского. – Труды XI арх[еологического] с[ъезда.] Том II. [М., 1902.]
- ГОРНОСТАЕВ Ф. – Об архитек[туре] древних храмов Чернигова [домонгольского периода.] – Т[руды] XIV арх[еологического] с[ъезда.] Том III. [М., 1911.]
- АЙНАЛОВ [Д. В.] – Архит[ектура] Чернигов[ских] церквей. – Т[руды] XIV арх[еологического] с[ъезда.] Том III. Стр. 67.
- ЛЕВИЦКИЙ [О. И.] – Истор[ическое] опис[ание] Владим[ир]-Волынск[ого] Успенск[ого] храма. Киев, 1892.
- ДВЕРНИЦКИЙ Е. [Н.] – Археолог[ические] исследов[ания] в [г.] Владим[ире-] Волынск[ом] – «Киевск[ая] старина». 1887. № 1.
- ЛАШКАРЕВ П. [А.] – Остатки древн[его] храма в Переяславе. – «Киевск[ая] старина». 1889. № 1.
- А. Т. [Твердохлебов.] – Покровск[ая] цер[ковь] в Переяславе – «Киевская старина». 1883 г. № 7.
- ПОКРОВСКИЙ [Н. В.] – Стенные росписи – Т[руды] VII арх[еологического] с[ъезда.] М., 1890.
- ПРАХОВ А. [В.] – Фрески Киево-Кирил[овской] церкви XII в. – «Киевск. старина» 1883 г. № 5.
- АНТОНОВ В. П. – Киево-Кириллов[ская] Троицк[ая] церк[овь.] – Т[руды] III арх[еологического] с[ъезда.] Том II. Стр. 1
- СОБОЛЕВСКИЙ [А. И.] – [?] фрески в старой Польше. М., 1916
- СТАСОВ В. В. – Замечания о миниатюрах Остр[омирова] Еванг[елия] // Стасов В. В. Собрание сочинений. Т. 2. СПб., 1894. С. 127–136.]
- АЙНАЛОВ Д. В. – Миниатюра сказания о Св. Борисе и Глебе. СПб., 1911 г.
- ГРУШЕВСЬКИЙ [М. С.] – Київські мініатюри при псалтирі Записки наук[ового] товариства ім. Шевченка.
- Гр. БОБРИНСКИЙ] – Киевск[ие] миниатюры XI в. СПб., 1902
- КОНДАКОВ Н. П. – Изображение русской княжеской семьи в миниатюре XII в. СПб., 1896 г.
- «...» – Русские клады. СПб., 1896
- СТАСОВ В. [В.] – Славянский и восточный орнаменты. СПб., 1884.

2. [Список літератури для ознайомлення аспірантів Науково-дослідчої катедри мистецтвознавства в Києві. 1925–1930]

УКРАЇНСЬКЕ МИСТЕЦТВО XVII віку ЗАГАЛЬНА ЛІТЕРАТУРА

- Г. ВЕЛЬФЛИН. Ренессанс и барокко. СПб. 1913.
- Д. [В] Антонович. Скорочений курс історії українського мистецтва. Прага, 1923. Ст. 72–190.
- Ф. [Л] ЕРНСТ. Українське мистецтво XVII–XVIII в.в. К., 1919. Стр. 5–17.
- Łozinski. Życie polskie w dawnych wiekach. Lwów, 1912. Str. 1–83.

ДЖЕРЕЛА

- Пав[ел] АЛЕППСКИЙ. Путешествие Антиохийского патриарха Макария. Вып. II. М., 1897 Стр. 1–94; вып. IV. М., 1898. Стр. 182–195.

АРХІТЕКТУРА

- Г. [К.] ЛУКОМСКИЙ. Галиция в ее старине. Петроград, 1915.
- В. ВЕРЕЩАГИН. Старый Львов. Петроград, 1915.
- « » Альбом старого Львова. Петроград, 1917.

- Г. [К.] ЛУКОМСКИЙ. Волынская старина. – Искусство в Южной России. – К., 1913. № 7–8.
 «...» Луцкий замок. Петроград, 1917
 «...» Вишневецкий замок. – Старые годы. – 1912, март [і окремо].
 Ф. [Л.] ЕРНСТ. Реставрація церков князівської доби у Києві в XVII столітті. – «Київ та його околиця» під ред. акад. М. ГРУШЕВСЬКОГО. Київ, 1926.
 Д. [М.] ЩЕРБАКІВСЬКИЙ. Українські деревляні церкви. Короткий огляд розборки питання. – Збірник секції мистецтв. К., 1921.
 Г. [Г.] ПАВЛУЦКИЙ. Древности Украины. К., 1905.
 «...» О происхождении форм украин [ского] церковн[ого] зодчества. – Труды XIV Археол[огического] с[ъезда]. – Т. II. М., 1908.
 А. П. НОВИЦКИЙ. Черты самобытности в украинском зодчестве. – Труды XIV Археол[огического] с[ъезда] Т. II. М., 1908.
 Г. [Г.] ПАВЛУЦКИЙ. Деревянное церковное зодчество на Украине. «Истор[ия] русск[ого] искусства» И. ГРАБАРЯ. Т. II. Стр. 337–359.
 И. [Э.] ГРАБАРЬ – Деревянное церковное зодчество Прикарпатской Руси [// Грабарь И. История русского искусства. – М., 1910. – Т. 2С. – 361–376: илл.]
 В. [М.] ЩЕРБАКІВСЬКИЙ. Старое искусство в Галиции. «Искусство». К., 1911. № 10.
 Ф. [И.] ШМИТ. – Мистецтво старої Русі–України. Х., 1919.
 В. [М.] ЩЕРБАКІВСЬКИЙ. Деревляні церкви на Україні і їх типи. – Зап[иски] Наук[ового] т[овариства] ім. Шевченка у Львові. – Т. 74. Льв., 1906. Кн. VI.

МАЛЯРСТВО

- Н. И. ПЕТРОВЪ. Южно-русскія иконы. Альбомъ Церк[в]-арх[и] Музея при Киев[ской] Дух[овной] Ак[адемии.] – «Искусство». 1913. № 11–12
 Д. [М.] ЩЕРБАКІВСЬКИЙ. Символіка в укр[аїнському] мистецтві. «Збірник Секції мистецтв». К., 1921.
 Н. [И.] ПЕТРОВЪ. Древняя стенопись въ Киев[ской] Спасск[ой] на Берестове церкви. «Тр[уды] Киев[ской] Дух[овной] Ак[адемии]» К., 1908 № 2; Чтен[ия] Церк[овно-]арх[еологического] о[бщест]ва. 1908. Кн. 9 [і окремо – К., 1908].
 Н. [Ф.] БЕЛЯШЕВСКИЙ. Церковные предметы XVI–XVII в.в. из Волынской губ. «Археол[огическая] лет[опись] Южн[ой] Россіи.» 1900. Т. II. Стр. 90–93.
 Е. [М.] КУЗЬМИН. Украинская живопись XVII века. – История русск[ого] искусств[а] И. ГРАБАРЯ. Вып. 22. [// Грабарь Игорь. История русского искусства. Том VI. Живопись. // Грабарь И. История живописи. Том I. До-петровская эпоха. – С. 455–480.]
 В. [К.] ПРОКОПОВИЧ. Христос-Отроча у Київській Псалтирі 1697 року. – «Наше Минуте». 1918, № 2. Стр. 107–119.
 Д. [М.] ЩЕРБАКІВСЬКИЙ. Український портрет до кінця XVIII ст. – «Український портрет XVII–XX ст.» Вид. Всеукр. істор. музею. К., 1925.
 И. [М.] ХОТКЕВИЧ. О портретах Богдана Хмельницкаго. – «Искусство». К., 1913. № 3. Стр. 150–162.
 Е. [М.] КУЗЬМИН. Несколько соображений по поводу уничтож[енных] и уцелевш[их] памятников [// Искусство и художественная промышленность. – 1900/ – № 17. – С. 223–240.] – 1909. – № 12.
 С. [П.] ЯРЕМИЧ. Памятники XVI и XVII ст. в Киево-Печ[ерской] Лавре. «Археолог[ическая] летопис[ь] южной] России». 1900. Июнь.[С. 378–390.]
 [С. П. ЯРЕМИЧ]. Еще о памятниках искусства К[иево-] Печ[ерской] Лавры. [// Киевская старина. – 1900. – № 3. – С. 145–147.] Ст. 171–180 [; Археологическая летопись. – 1900. – № 10. – С. 171–180].

КНИГА

- Ф. [И.] ТИТОВ. Очерк по истории русского книгописания и книгопечатания. Вып. I. Русск[ое] книгопис[ание] XI–XVIII в.в. «Искусство». К., 1910 [і окр. – К., 1911].
 Н. [И.] ПЕТРОВ. Старинные южн[о]-русск[ие] гравиров[анные] доски. «Искусство». 1914. – № 3–4.
 «350 років українського друку» – Ювіл [ейне] число «Бібліолог[ічних] вістей» К., 1924 (статті С. МАСЛОВА, П. ПОПОВА, М. МАКАРЕНКА, Д. ЩЕРБАКІВСЬКОГО.)
 «Труды Укр[аїнського] наук[ового] інстит[ута] книгознавства». Т. I. – «Українська книга XVI–XVIII стор.» К., 1926 (статті С. МАСЛОВА, П. ПОПОВА, Д. ЩЕРБАКІВСЬКОГО, П. КУРІННОГО).

**За-Зв. Матеріали про видання «Українське мистецтво: Матеріали до історії», 1930–1931.
За. Відношення Київської філії ДВУ до акад. О. П. Новицького, 21 квітня 1930 р.**

Державне Видавництво України
21 квітня 19[30]
Київська філія

До акад. Новицького

Додаючи до цього плян видання «Українське мистецтво», просимо СПІШНО (до 23-го квітня ц[ього] р[оку] – вранці) подати Київській філії ДВУ пропозицію щодо авторів, яких треба притягнути до праці над окремими частинами і темами «Українського Мистецтва».

ДОДАТОК: План.

<печатка:> Державне Видавництво України. А. Глев[...]
Київська філія

**Зб. План видання, перед 21 квітня 1930 р.
ПЛЯН ВИДАННЯ.
«УКРАЇНСЬКЕ МИСТЕЦТВО»
(Матеріали до історії)**

**ТОМ I
МИСТЕЦТВО ДОБИ ПЕРЕДІСТОРИЧНОЇ**

ПАЛЕОЛІТ. (Камінь. Різьба по кістці).	ГУНИ. (Дерев[’яне] буд[івництво,] метальове виробн[ицтво].)
НЕОЛІТ. (Камінь. Кераміка)	АВАРИ, ХОЗАРИ. (Метал.[еве] виробн[ицтво], кераміка).
ТРИПІЛЬСЬКА КУЛЬТУРА (Будівля, кераміка, скульпт[ура])	ПОЛОВЦІ. (Кам’яна скульптура).
МІДНО-БРОНДЗОВА ДОБА. (Кераміка, орнамент[ування] металу)	ТАТАРИ. (Будівля, кераміка, метал[еве] і ювелірне виробн[ицтво,] кістка).
СКИТО–САРМАТИ. Грецькі колонії. [Метал[еве] виробництво, ювелірне, керамічне]	СЛОВ[’]ЯНЕ. До X-го стол[іття] (будівля, кераміка, метал[еве] виробн[ицтво,] текстиль).
ГОТИ. (Метал[еве] виробн[ицтво,] інкрустація).	

**ТОМ II
МИСТЕЦТВО ДОБИ РАНЬОГО ФЕОДАЛІЗМУ. (X–XIII стол.)
(Візантійсько-романське мистецтво)**

Архітектура.	Емалеве й чернове виробництво
Малярство монумент[альне] й станкове.	Золотарство. Метальові вироби.
Мозаїка.	Кераміка. Шкло.
Скульптура й різьбярство.	Тканина.
Мистецтво книги. Мініатура.	Кістяне виробництво.

**ТОМ III
МИСТЕЦТВО ДОБИ ПІЗЬОГО ФЕОДАЛІЗМУ Й ЗАРОДЖЕННЯ ТОРГОВЕЛЬНОГО
КАПІТАЛІЗМУ (XIII – ½ – XVII стол.)
(Впливи готики й ренесанса).**

Архітектура кам’яна.	Метальові вироби. Ливарництво. Чеканка.
Малярство монументальне й станкове.	Тканина і шиття.
Скульптура.	Кераміка.
Мистецтво книги й гравюра. Початок друкарства.	Селянське мистецтво.

ТОМ IV
МИСТЕЦТВО ДОБИ ТОРГОВЕЛЬНОГО КАПІТАЛІЗМУ

ЧАСТИНА I.
½ XVII – XVIII ст.)
(МИСТЕЦТВО БАРОКО)
Архітектура кам'яна. // дерев'яна.
Малярство монументальне й станкове.
Скульптура й сніцарство.
Мистецтво книги й гравюра.
Золотарство.
Текстильне виробництво.
Шитво.
Кераміка.
Шкло (гути).
Кістяне виробництво.
Мебля.
Одяг.

ЧАСТИНА II.
(кін. XVIII – ½ – XIX ст.)
(Клясицизм)
Архітектура кам'яна. // дерев'яна.
Малярство монум[ентальне] й станкове.
Скульптура.
Мистецтво книги й гравюра.
Золотарство. Ливарництво.
Кераміка (фабрична).
Шкляне виробництво.
Мебля. Одяг.
СЕЛЯНСЬКЕ МИСТЕЦТВО (Будівництво.
Малярство. Різьбярство. Золотарство
й метал[еве] виробництво. Гончарство.
Тканина. Шитво. Писанка).

ТОМ V
МИСТЕЦТВО ДОБИ ПРОМИСЛОВОГО КАПІТАЛІЗМУ
(серед. XIX – поч. XX стол.)
(Еклектизм, натуралізм, реалізм)

Архітектура.
Малярство.
Скульптура.
Графіка. Гравюра.
Мистецтво книги.
Театр. Кіно. Фото.
Ювелірне виробництво. Золотарство.

Писанина [правдоподібно – тканина]. Одяг.
Шитво.
Кераміка.
Мебля. Обробка дерева та інших матеріялів. Транспорт.
Сільське мистецтво.

ТОМ VI
МИСТЕЦТВО ДОБИ РЕВОЛЮЦІЇ (1917–1930)
ЧАСТИНА I. МИСТЕЦТВО РАДЯНСЬКОЇ УКРАЇНИ

Архітектура.
Малярство.
Скульптура.
Графіка. Гравюра. Мистецтво книги.
Поліграфія.
Театр ([о]формл[ення]). Видовища, рев[олюційні] свята. Походи.
Кіно, фото.
Кераміка.
Тканина. Одяг.

Мебля. Обробка дерева та різних інших матеріялів (оформлення побуту). Транспорт.
Самодіяльне мистецтво робітництва і селянства.
Виставки, музеї, екскурсії.
Мистецька школа.
Мистецтвознавство і мистецька критика.
Об'єднання та угруповання.
Біографії. Іконографія.
Бібліографія.

ЧАСТИНА II
МИСТЕЦТВО ЗАХІДНОЇ УКРАЇНИ (Підрозділи ті ж самі)

ПЛЯН СКЛАЛИ: Ф.ЕРНСТ. М.МАКАРЕНКО. І.ВРОНА.
Зв. Лист акад. Ол. Новицького до Київської філії ДВУ, 22 квітня 1930 р.
До Київської філії ДВУ.

Ознайомившись тепер детально з планом видання «Українське мистецтво», я не можу не висловитися, що його треба ще дуже й дуже обробити: в сучасному своєму стані, він не тільки має багато помилок і неув[']язок, як[.] наприклад[.] селянське мистецтво з'являється в т. III, в IV-ому Част. I зникає, щоб з'явитись знову в част. II. в т. III зникає чомусь шкло, зникає золотарство і т. д. Том I-й краще було б скласти не по етнографічній групіровці, а за ознаками соціологічними.

Але поки-що[.] одержуючи більш-менш термінологію цього пляну, я пропонував би розподілити роботу по I-му тому так: Палеоліт доручити М. Я. Рудинському, неоліт – О. С. Федоровському, Трипільську культуру – П. П. Курінному, мідно-бронзову добу – С. С. Гамченкові, Грецькі кольонії – М. Ф. Болтенкові і С. С. Дложевському; скитів – М. О. Макаренкові, сарматів – В. Ю. Данилевичу, поля похоронних урн – В. Є. Козловській, гун[ів], аварів і хазарів – О. С. Федоровському, половців – М. О. Макаренкові, татар – В. Ю. Данилевичу, слов'ян – К. М. Антон[ов]ич-Мельник, П. І. Смоличеву, О. С. Федоровському й С. С. Магурі.

Щодо дальших томів, то я думав би поділити роботу між дослідниками не в хронологічному порядку, а по змісту, – так[.] наприклад[.] архітектуру я розподілив би так: кам'яну церковну архітектуру – І. В. Моргілевському, деревляну – С. А. Таранушенкові, цивільну – Ф. Л. Ернсту, новітню – Павленкові М. С., а я охоче взяв би на себе фортеці.

Малярство поділив би між Ф. І. Шмітом, М. П. Сичовим, В. М. Зуммером, Д. П. Гордієвим і Лисичевським¹³² – це старовинне, а новітнє – між І. І. Вроною, А. І. Тараном, Ю. С. Михайловим, Л. Ю. Крамаренком, Л. А. Левицькою та О. Гебель, Івановою-Артюховою¹³³, на себе я взяв би охоче добу передвижників; золотарство і емаль [доцільно поділити] між А. Ф. Середою й П. П. Курінним;

Мистецтво книги, мініатюри і графіку доручити А. Ф. Середі;

Селянське мистецтво поділити би між В. Г. Кричевським, К. В. Мощенком, Т. А. Мішківською і Л. Д. Мулявкою;

Тканину й шиття (разом із селянським) між М. О. Щепотьєвою, М. О. Новицькою і Н. А. Коцюбинською;

кераміку – між Є. Ю. Спаською, К. І. Білоцерківською та М. В. Венгрженівською.

19 22 / IV 30 р.

Ол. Новицький.

¹ Див.: *Дмитриев Ю.* Теория искусства и взгляды на искусство в письменности древней Руси // Труды Отдела древнерусской литературы [Института русской литературы АН СССР]. – М.; С.Пб., 1953. – [Т.] IX. – С. 97–116. Про нього див.: *Смирнова Э.* Памяти Ю. Н. Дмитриева // Сообщения Государственного Русского музея. – С.Пб., 1964. – [Т.] VIII. – С. 131–133.

² *Mańkowski T.* O poglądach na sztukę w czasach Stanisława Augusta // Prace Sekcji historii sztuki i kultury Towarzystwa naukowego we Lwowie. – 1929–1932. – Том II. – Str. 1–96; *Степовик Д., Кілессо С.* Мистецтвознавство // УРЕ. – К., 1984. – Вид. 2. – Т. 11. – С. 263, 264.

³ Про нього див.: *Павловский И.* Краткий биографический словарь ученых и писателей Полтавской губернии с половины XVIII века. – Полтава, 1912. – С. 10; *Ротач П.* Полтавські краєзнавчі видання XIX ст. та їхні автори // Відкритий арх: Щорічник. – К., 2004. – Т. I. – С. 138, 139.

⁴ *Арандаренко Ник.* Записки о Полтавской губернии, составленные в 1846 году. – Полтава, 1846–1852. – Ч. I–III.

⁵ Про нього див.: *Быков П.* Добавления к «Справочному словарю о русских писателях и ученых» г. Геннадии // Древняя и новая Россия. – 1877. – № 10. – С. 177; *Павловский Ив.* Краткий биографический словарь. – С. 22, 23; *Ротач П.* Полтавські краєзнавчі видання XIX ст. та їхні автори. – С. 139–142.

⁶ Памятная книжка Полтавской губернии за 1865 год, изданная Полтавским губернским статистическим комитетом / Сост. членом-секретарем Комитета П. Бодянским. – Полтава, 1865. – С. 89.

⁷ *Модзалевский Б.* Список членов Императорской Академии наук, 1725–1907. – С.Пб., 1908. – С. 2.

⁸ *Васильчиков А.* Семейство Разумовских. – С.Пб., 1880. – Т. 1. – X, CIV с.; *Горностаев Ф.* Дворцы и церкви Юга. – М., 1914. – С. 30; *Різниченко (Різников) В.* Проект українського університету в Батурині. – К., 1916. – 16 с. Про автора див.: *Білокінь С.* Краєзнавець і патріот Батурина Василь Різниченко // Видатні діячі Батуринського краю: Матеріали наук.-практ. конф., присвяч. 230-й річниці з дня народж. Петра Івановича Прокоповича. – Ніжин, 2005. – С. 106, 117.

⁹ *Окиншевич Л.* Генеральна Старшина на Лівобережній Україні XVII–XVIII вв. // Праці Комісії для вивчення історії західно-руського та українського права. – К., 1926. – Вип. 2. – С. 84–175; *Крупницький Б.* Доба козацько-гетьманської держави // Енциклопедія українознавства в двох томах / Під гол. ред. проф. д-ра Володимира Кубійовича і проф. д-ра Зенона Кузеля. – Мюнхен; Нью-Йорк, 1949. – [Кн.] II. – Т. 1. – С. 443–466; *Gajecy G.* The Cossack Administration of the Hetmanate. – Cambridge, 1978. – Vol. 1–2. – (XV, 1–394), (XII, 395–789, 1) с.; *Жарких М.* Бібліографія Старої України, 1240–1800. – К., 1998–2002. – Зошити 1–10.

¹⁰ *Вольценберг О.* Библиография изобразительного искусства: Указатель литературы на русском языке по вопросам теории, истории и практики изобразительных искусств. – С.Пб., 1923. – Ч. I. – Вып. 1. – [1] с.; Вып. 2. – [1] с.; *Валицкая А.* Русская эстетика XVIII века: Историко-проблемный очерк про-

светительской мысли. – М., 1983. – Пор.: [Дрема В. Развитие эстетики в Литве в 1770–1832 гг. (с точки зрения теории искусства)] // Vilniaus V. Kapsuko vardo universitetas. Mokslinė biblioteka. Metrastis. – Vilnius, 1972. – S. 47–133.

¹¹ Русские эстетические трактаты первой трети XIX века / Сост., вступ. статья и примечания Захара Абрамовича Каменского; Тексты подготовила к печати Н. В. Пашкова. – М., 1974. – Т. 1–2.

¹² Чернишов А. Олена Пчілка // Чернишов А. Невмирущі: Статті та розвідки. – Х., 1970. – С. 208.

¹³ Фридлендер М. Знаток искусства. – М., 1923. – С. 13.

¹⁴ Пучков А. Материалы к биографии Г. Г. Павлуцкого // Теория та історія архітектури і містобудування. – К., 1998. – Вип. 2. – С. 168–179; *Сторчай О.* Мистецька освіта в Київському університеті (1834–1924 рр.). – К.: Щек, 2009. – 335 с.

¹⁵ Бонь О. Академік Олекса Петрович Новицький: наукова та громадська діяльність. – К., 2004. – 219, [1] с.

¹⁶ Філіппенко Р., Куделко С. Є. К. Редін – професор Харківського університету. // Харків. нац. ун-т ім. В. Н. Каразіна. – Х., 2008. – 228 с.

¹⁷ Січинський В. Михайло Грушевський, 1866–1934 // Мистецтво. – 1936. – Чис. 1.

¹⁸ Афанасьев В. Федор Иванович Шмит. – К.: Наукова думка, 1992. – 215 с.

¹⁹ Щербакієвський Д. Козак Мамай: Мистецько [мистецтвознавчо]-етнографічні праці // Упорядкув., передм., комент. та прим. М. Волкової; За заг. ред. А. Ярещенко. – Х.: Факт, 2008. – 512 с.: іл.

²⁰ Іваневич Л., Трембіцький А. Кость Широцький (у працях істориків і дослідників-мистецтвознавців України Євфимія Січинського та Володимира Січинського). – Хмельницький, 2004. – 32 с.

²¹ Палій В., Храмов Ю. Національна академія наук України: Персональний склад, 1918–2003. – К.: Фенікс, 2008. – 5-е вид., доп. і випр. – 352 с.

²² Широцький К. Национальное искусство и задачи искусства на Украине // Украинская жизнь. – 1912. – № 3. – С. 47.

²³ Там само. – С. 53.

²⁴ Там само.

²⁵ Эренбург И. Понедельник // Киевская жизнь. – 1919. – 11 / 24 сентября. – № 14. – С. 1.

²⁶ Академію було відкрито 22 листопада / 5 грудня 1917 року в приміщенні Центральної Ради. Її ректором було обрано Федора Кричевського, після нього – графіка Георгія Нарбута. Див.: Ернст Ф. Георгій Нарбут. Життя й творчість // Георгій Нарбут: Посмертна виставка творів. [Каталог. – К.,] 1926. – С. 11–86; Білокін С. До історії вищої художньої освіти на Україні // Вісник Київського університету. Серія історії. – К., 1973. – № 15. – С. 52–60; Кричевський В. Нарбут в Українській Академії мистецтв // Образотворче мистецтво. – 1997. – Чис. 1. – С. 54–57; Чис. 2. – С. 17–19: іл.; Білокін С. Каталог 2-ї звітної виставки Української державної Академії Мистецтв (УДАМ). Осінь 1921 року // Студії мистецтвознавчі. – 2007. – Чис. 3 (19). – С. 84–96; Білокін С. Початки Української державної Академії мистецтв // Студії мистецтвознавчі. – 2007. – Чис. 1 (17). – С. 159–190, 16 табл.

²⁷ Державний Вісник. – К., 1918. – 22 листопа-

да. – № 73; Кульчицький С., Павленко Ю., Руда С., Храмов Ю. Історія Національної академії наук України в суспільно-політичному контексті, 1918–1998. – К., 2000. – С. 95. Цю дату було вміщено на малій печатці Академії (Історія Національної Академії Наук України, 1929–1933: Документи і матеріали. – К., 1998. – С. 523).

²⁸ Перше організаційне засідання членів-засновників відбулося 27 жовтня 1917 року. Див.: Український Археологічний Інститут ім. В. Антоновича в Києві // Вперед. – 1919. – № 138; *Константинеску Л.* Традиційна археографія в курсах Київського археологічного інституту: Інформативне повідомлення // Матеріали ювілейної конф., присвяченої 150-річчю Київської археографічної комісії. – К., 1997. – С. 120, 122; *Матяш І.* Перший вищий навчальний заклад архівного профілю в Україні // Український археографічний щорічник. Нова серія. – К., 1999. – Вип. 3/4. – С. 264–290.

²⁹ Збірник праць комісії для вироблення законопроекту про заснування Української Академії Наук у Києві. – К., 1919. – С. 1.

³⁰ Там само. – С. Х.

³¹ Звідомлення за 1921 рік / Всеукраїнська Академія наук. – Берлін, 1923. – С. 22.

³² Шмит Ф. Археологічний Комітет // Звідомлення Всеукраїнської Академії наук у Києві за 1923 рік: (3 нагоди п'ятирічного існування Академії 1913 [sic] – 1924). – К., 1924. – С. 66, 67.

³³ Бонь Ол. Академік Олекса Петрович Новицький. – К., 2004. – С. 28.

³⁴ Звідомлення Всеукраїнської Академії наук у Києві за 1923 рік. – К., 1924. – С. 68–70.

³⁵ Звідомлення про діяльність Української Академії Наук у Києві до 1 січня 1920 року. – Без вих. даних. – С. XXII–XXIV; *Чередниченко А.* Київський період наукової діяльності І. І. Соколова // Лаврський альманах: Зб. наук. праць. – К., 2005. – Вип. 14. – С. 209–216.

³⁶ В. Зуммер (1885–1970). – К., 2005. – С. 41.

³⁷ [Ернст Ф.] Товариство студіювання мистецтв (Общество исследования искусств) в Києві // Наше минуле. – 1918. – Листопад-грудень. – № 3. – С. 139, 140. Докладніше див.: Білокін С. В обороні української спадщини: Історик мистецтва Федір Ернст. – К., 2006. – С. 37–41.

³⁸ Хоткевич Г. Єфименкова // Зб. наук.-досл. катедри історії української культури. – Х., 1930. – Т. X. – С. 38.

³⁹ Ернст Ф. Секретарь секції мистецтв. Протоколи засідань Секції мистецтв Укр. наукового т-ва в Києві // Зб. Секції мистецтв. – К., 1921. – Т. I. – С. 154–166. Тут опубліковано протоколи 26 засідань за 20 вересня 1918 р. – 25 грудня 1920 р.

⁴⁰ Докладніше див.: Білокін С. Нові студії з історії більшовизму. – К., 2007. – I–VIII. – Вид. 2. – С. 34, 35.

⁴¹ Щелотьєва М. Науково-дослідна кафедра мистецтвознавства в Києві в 1928–29 акад. р. // Хроніка археології мистецтва. – К., 1930. – Ч. 2. – С. 86–88.

⁴² Микола Голубець: Бібліографічний покажчик / Уклад. Степан Костюк; Передм. Тарас Стефанишин. – Л., 2005. – 150 с.: іл.

⁴³ Звіт про діяльність секції мистецтва у Харкові науково-дослідної катедри мистецтвознавства у

Києві з 18 жовтня 1926 р. до 1 квітня 1927 р. // Наука на Україні. – Х., 1927. – № 2–4. – С. 177–179.

⁴⁴ Мистецтвознавство: збірник. – Х., 1928–1929. – [Т.] І. – С. III; Наукові установи та організації УСРР / Держ. планова комісія УСРР. – Х., 1930. – С. 253.

⁴⁵ Білокінь С. Масовий терор як засіб державного управління в СРСР, 1917–1941 рр. – К., 1999. – 447 с.

⁴⁶ Звіт про діяльність секції мистецтва в Харкові науково-дослідчої катедри мистецтвознавства в Києві з 18 жовтня 1926 року до 1 квітня 1927 року // Наука на Україні: Бюлетень Укрнауки. – 1927. – № 2–4. – С. 177.

⁴⁷ НАФРФ ІМФЕ ім. М. Т. Рильського НАН України. – Ф. 13–3, од. зб. 114, арк. 25.

⁴⁸ Ширші міркування на цю тему див.: Білокінь С. Перший том «Українського музею» (1927) // Український музей. Зб. 1. Репринтне перевидання [книжки] 1927 року. – К., 2007. – С. 4–23; Білокінь С. Київський будинок вчених, його члени й гості // Київ і кияни: Матеріали щорічної наук.-практ. конф. – К., 2008. – Вип. 8. – С. 95–114.

⁴⁹ Геппенер-Лінка Н. Всеукраїнське музейне містечко: Спогади // Пам'ятки України. – 2003. – Чис. 1–2 (138–139). – С. 112–145 (31 примітка; укр. переклад Ол. Неживого); Геппенер-Лінка Н. Спогади про Всеукраїнське музейне містечко 1929–1939 рр. // Лаврський альманах: Зб. наукових праць. – К., 2003. – Вип. 11. – С. 142–175 (70 приміток; рос. оригінал).

⁵⁰ ДАМК. – Ф. р-323, оп. 1. № 712, арк. 18 зв.

⁵¹ НАФРФ ІМФЕ. – Ф. 13–1, № 7, арк. 123. 8 жовтня 1933 чистили партосередок Київського художнього інституту (Арк. 126 зв.).

⁵² Ювілейний збірник Всеукраїнського історичного музею // Пролетарська правда. – 1930. – 10 січня. – № 8 (2523). – С. 4.

⁵³ Національний художній музей України. Наук. арх. – Оп. 1, № 29, арк. 10.

⁵⁴ Національний художній музей України. Наук. арх. – Оп. 1, № 90, арк. 7.

⁵⁵ Щоденник Ф. Ернста, 1925–1933 // ІМФЕ ім. М. Т. Рильського НАН України. – Ф. 13–1, од. зб. 7. Див.: Білокінь С. Щоденник Федора Ернста як пам'ятка української культури 1920–1930-х років // Північне Лівобережжя та його культура XVIII – початку XX століття: Тези доповідей та повідомлень наук. конф., присвяченої 100-річчю від дня народження історика мистецтва Федора Людвіговича Ернста. – Суми, 1991. – С. 49–52; Анисимов А. Скорбное бесчувствие: На добрую память о Киеве, или Грустные прогулки по городу, которого нет. – К., 1992. – С. 154, 159, 161.

⁵⁶ Заклинський Р. З історії Всеукраїнського історичного музею ім. Т. Шевченка // Життя й революція. – 1928. – № 3. – С. 173–178; Заклинський Р. Музейне будівництво: З приводу ювілею Всеукраїнського історичного музею ім. Т. Шевченка // Життя й революція. – 1929. – № 12. – С. 148–153.

⁵⁷ Пор.: Білокінь С. Про видання, заборонені на стадії верстки, або тиражі яких було знищено, 1920–1941 // До джерел: Зб. наук. праць на пошану Олега Купчинського з нагоди його 70-річчя. – К.; Л., 2004. – Т. II. – С. 554–602, 132 примітки.

⁵⁸ «Українське мистецтво» // Літературна газета. –

К., 1930. – 12 травня. – № 9 (75). – С. 8.

⁵⁹ Томах Сергій Іванович – ректор Київського художнього інституту початку 30-х років, член ВКП(б). Докладніше про нього див.: Ханко В. Словник мистців Полтавщини. – [Полтава,] 2002. – С. 187; Білокінь С. Музей України (Збірка П. Потоцького): Дослідження, матеріали. – К., 2006. – Вид. 3. – С. 209.

⁶⁰ Бізюков Онуфрій Терентійович – живописець. Син білоруського теслі. Закінчив Миргородську художню школу (1917). Вчителював у с. Івахниках Лохвицького пов. та у м. Веліжі. З 1923 року мешкав і навчався в Києві. Закінчив Київський художній інститут (1929). Був ув'язнений одним із перших – 23 травня 1935. 15 листопада спецколегія Київського обл. суду засудила його до 3 років таборів «за те, що серед художників проводив антирадянську агітацію, вихваляв мистецтво буржуазних країн». В останні роки життя опрацьовував теоретичні засади бойчукізму, писав теоретичні трактати. Щоб обмежити його вплив на зацікавлених осіб, що підтримували з ним контакти і в нього консульгувались, відповідні підрозділи КГБ поширили чутку, що він помер. Реабілітований посмертно (1999).

⁶¹ Галузевий державний архів СБУ. – № 30535, ФП, арк. 88, 89.

⁶² Томах С. За культурну революцію на селі // Пролетарська правда. 1928. – 5 серпня. – № 181 (2093). – С. 3; Петлюровщина под вывеской советского издательства // Книга и пролетарская революция. – 1933. – № 7. – С. 8. Подп.: Е. Холостенко, З. Толкачев, С. Томах, В. Овчинников.

⁶³ Холостенко Євген – живописець і мистецький критик початкового періоду терору. За часів Томаха (з 1930) – заступник директора Київського художнього інституту. Разом із Толкачевим, Томахом та Овчинниковим (секретарем парторганізації КХУ) уфундував організацію «Жовтень» (Галузевий архів СБУ. – № 38490).

⁶⁴ До перебудови образотворчого фронту: Стенограми доповіді й виступів на першому пленумі Оргбюро Спілки радянських художників і скульпторів УСРР 27.XI.–2.XII.–33 р. / За ред. Є. Холостенка і М. Шапошнікова. – [К.] 1934. – С. 81.

⁶⁵ Холостенко Е. «Музейные» искусствоведы Украины // Печать и революция. – 1930. – № 4. – С. 80–86; Холостенко Е. Последний букет из оранжей идеализма // Книга и революция. – М., 1930. – № 23–24. – С. 53; Холостенко Е. Против «возродителей» и реставраторов // Молодая гвардия. – М., 1930. – № 5. – С. 101–104; Класовая борьба на изофронте УССР // Литература и искусство. – 1931. – № 5–6. – С. 150–153; Холостенко Е., Толкачев З., Томах С., Овчинников В. О петлюровско-кулацкой вылазке на фронте искусствознания и археологии // Книга и пролетарская революция. – 1933. – № 4–5. – С. 28–34; Холостенко Е., Толкачев З., Томах С., Овчинников В. Петлюровщина под вывеской советского издательства // Книга и пролетарская революция. – 1933. – № 7. – С. 6–14.

⁶⁶ Холостенко Е. «Музейные» искусствоведы Украины // Печать и революция. – 1930. – № 4. – С. 85.

⁶⁷ Хвиля А. Про музеї // Образотворче мистецтво. – К.; Х., 1934. – Альманах 2. – С. 22. Див.: Кубайчук В. Хронологія мовних подій в Україні: зовнішня історія

української мови. – К., 2004. – С. 86–95.

⁶⁸ Галузевий архів СБУ. – № 49834, ФП, т. 1, арк. 149.

⁶⁹ *Майстренко І.* Історія Комуністичної партії України. – Б.м., 1979. – С. 107, 128.

⁷⁰ ЦДАГО України. – Ф. 1, оп. 1, № 491, арк. 123.

⁷¹ Реабілітовані історією. – К.; Полтава, 1992. – С. 289.

⁷² Див.: *Юренко О.* «Він залишився переконаним комуністом...» // Реабілітовані історією. – К.; Полтава, 1992. – С. 283–292.

⁷³ Див.: *Новицька М.* Тематичний килим Радянської України // Вісник Академії архітектури УРСР. – 1948. – № 4. – С. 24–32.

⁷⁴ *Білокін С.* Соціальна революція в СРСР і пам'ятки Золотоверхого Києва // Пам'ятки України. – 2004. – Чис. 2 (143). – С. 96–106.

⁷⁵ ЦДАГО України. – Ф. 1, оп. 20, № 6457, арк. 80.

⁷⁶ *Табачник Д.* Сторінки біографії першого директора Інституту українського фольклору Академії Наук України // Народна творчість та етнографія. – 1998. – № 4. – С. 62–68; *Скрипник Г.* Інститут мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім. М. Т. Рильського // Енциклопедія історії України. – К., 2005. – Т. 3. – С. 494.

⁷⁷ *Грінченко Б.* Словник української мови / За ред. А. А. Хвилі. – К., 1937. – Т. I. – XX, 501, [3] с.

⁷⁸ Політичні репресії в Україні (1917–1980): Бібліогр. покажчик / Упорядники: С. Калитко, О. Рубльов, Р. Подкур, Л. Шевченко. – К.; Житомир, 2007. – 456 с.; Репресії в Україні (1917–1990): Науково-допоміжний бібліографічний покажчик / Автори-упорядники Є. Бабич, В. Патока. – К., 2007. – 519 с.

⁷⁹ *Ханко В.* Словник мистців Полтавщини. – Полтава, 2002. – 232 с.

⁸⁰ Голодомор в Україні 1932–1933 рр. / Упоряд.: Л. Бур'ян, І. Рікун. – О., 2001. – 656 с.; Голод 1932–1933 років в Україні: причини та наслідки. – К., 2003. – 888 с.; Голодомор 1932–1933 років в Україні: Док. і мат / Упор. Р. Пиріг. – К., 2007. – 1128 с.

⁸¹ *Мищанин В.* Гончарні осередки малобудищанської сільської ради в період голодомору 1932–1933 рр.: сторінки історії // Полтавський краєзнавчий музей: Зб. наук. ст. 2004 р.: Маловідомі сторінки історії, музезнавство, охорона пам'яток. – Полтава, 2005. – С. 122–134.

⁸² Там само. – С. 128, 129.

⁸³ Віталій Ханко: Біобібліогр. покажчик. – К., 2007. – 220, [12] с.: іл.

⁸⁴ *Білокін С.* На шляхах інституціоналізації: До соціальної історії гуманітарних наук в Україні, XX ст. – К., 2009. – 40 с.: іл.

⁸⁵ *Волгогонов Д.* Семь вождей: Галерея лидеров СССР: В 2-х книгах. – М., 1995. – Кн. 1. – С. 26.

⁸⁶ Літературно-науковий вістник. – 1924. – Кн III–IV. – С. 326.

⁸⁷ *Барбюс А.* Сталин: Человек, через которого раскрывается новый мир. – М., 1936. – С. 344.

⁸⁸ *Флоровский Г.* Пути русского богословия. – Париж, 1937. – [10], 574 с.; *Зернов Н.* Русские писатели эмиграции: Биографические сведения и библиография их книг по богословию, религиозной философии, церковной истории и православной культуре, 1921–1972. – Boston, 1973. – xli, 182 с.

⁸⁹ *Коцевалов А.* Кризис науки об античной древ-

ности в Советском Союзе // Вестник Института по изучению СССР. – 1957. – Январь-март. – [Т.] 1 (22). – С. 72.

⁹⁰ *Чередниченко А.* Становлення та розвиток візантології в Україні (початок XX-го ст.) // Укр. іст. зб. 2003. – К., 2004. – (Вип. 6). – С. 417–435.

⁹¹ Равдонікас Владіслав Іосіфович – фахівець з історії первісного суспільства. Див. про нього: *Мезенцева Г.* Дослідники археології України: Енцикл. словник-довідник. – Чернівці, 1997. – С. 24.

⁹² *Міллер М.* Доля українських археологів під Советами // Зб. на пошану українських учених, знищених більшовицькою Москвою / Ред. Марія Овчаренко. – Париж; Чикаго, 1962. – С. 114 (Див. також: ЗНТШ. – Т. CLXXIII).

⁹³ *Курінний П.* Історія археологічного знання про Україну. – Мюнхен, 1970. – С. 138.

⁹⁴ *Міллер М.* Доля українських археологів під Советами. – С. 114.

⁹⁵ *Пирожков С., Перковський А.* Екстремальні ситуації і демографічні катастрофи в Україні 1920–1930 // Пам'ять століть. – 1997. – Травень-червень. – № 5 (8). – С. 110.

⁹⁶ Там само.

⁹⁷ *Полонська-Василенко Н.* Історична наука в Україні за советської доби та доля істориків // Зб. на пошану українських учених, знищених більшовицькою Москвою. – Париж; Чикаго, 1962. – С. 7–111. (Див. також: ЗНТШ. – Т. CLXXIII).

⁹⁸ *Юркова О.* Діяльність науково-дослідної кафедри історії України М. С. Грушевського, 1924–1930. – К., 1999. – 433 с. Тираж 100 прим.

⁹⁹ Див. ширше: *Білокін С.* Нові студії з історії більшовизму, I–VIII. – К., 2007. – Вид. 2. – С. 27–40; *Білокін С.* Українська гуманітарна наука в період більшовицького режиму // Проблеми державного будівництва в Україні // Ін-т інновац. технологій і змісту освіти Мін-ва освіти і науки України; Київ. міжнар. ун-т. – К., 2007. – Вип. 13. – С. 9–23.

¹⁰⁰ *Полонська-Василенко Н.* Історична наука в Україні за советської доби. С. 7, 10–15, 17–19, 22–25, 27, 28, 31, 32, 35, 41, 44, 45, 47, 64, 78–80, 106, 107 (Див. також: ЗНТШ. – Т. CLXXIII); *Заруба В.* Розгром і знищення київської школи історії Михайла Грушевського // Укр. історик. – Нью-Йорк, etc, 1991–1992. – Ч. 3–4 (110–111); 1–4 (112–115). – С. 147–168.

¹⁰¹ Против реакционного менделизма-морганизма: Сб. ст. – М.; С.Пб., 1950. – 351 с.; *Miller M.* Archaeology in the U.S.S.R. – New York, 1956; *Міллер М.* Доля українських археологів під Советами. – С. 112–126 (Див. також: ЗНТШ. – Т. CLXXIII).

¹⁰² *Федотова О.* Політична цензура друкованих видань в УСРР-УРСР (1917–1990) / Ін-т політ. і етнонац. досліджень ім. І. Ф. Кураса. – К., 2009. – 362 с.

¹⁰³ Перечень сведений, запрещенных к опубликованию в открытой печати, передачах по радио и телевидению / Главное управление по охране государственных тайн в печати при СМ СССР. Секретно. – М., 1970. – С. 19, 20.

¹⁰⁴ Пор.: *Юркова О.* Документи про створення і перші роки діяльності Інституту історії України АН УРСР, 1936–1941. – К., 2001. – 210 с.

¹⁰⁵ *Курилишин К.* Українська легальна преса періоду німецької окупації (1939–1944): Іст.-бібліогр. до-

слідження: У 2 тт. – Л., 2007. – Т. 1. – 640 с.; Там само. – Т. 2. – 592 с.

¹⁰⁶ Пащенко А. Творческий рапорт // Советское искусство. – (М.), 1947. – 18 октября. – № 42 (1078). – С. 3.

¹⁰⁷ Шаховский С. На ложном пути // Правда Украины. – 1947. – 27 сентября. – № 208 (2660). – С. 4.

¹⁰⁸ Затенацький Я. Невідомі твори Василя Івановича Штернберга (1818–1845) // Мистецтво, фольклор, етнографія: Наукові записки. – К., 1947. – Т. I–II. – С. 16–24; Бутник-Сіверський Б. Художня школа В. І. Григоровича в Києві: До історії нездійсненого проєкту // Мистецтво, фольклор, етнографія... – С. 25–32.

¹⁰⁹ Попов П. «Дні і місяці українського селянина» М. О. Максимовича: Неопубл. частина // Мистецтво, фольклор, етнографія... – С. 206–254.

¹¹⁰ Шаховский С. На ложном пути. – С. 4.

¹¹¹ Березов В. Домогтися корінної перебудови роботи Інституту мистецтвознавства // Київська правда. – 1948. – 5 березня. – № 46 (7056). – С. 2.

¹¹² Петров Л. Апологети буржуазного націоналізму // Київська правда. – 1948. – 9 січня. – № 6 (7016). – С. 2.

¹¹³ Владич Л. Трубадури формалізму і «єдиного потоку» // Сталинское племя. – 1948. – 26 августа. – № 170 (2116). – С. 3. Див.: Рубач М. Реакційна суть націоналістичних «теорій» безкласовості та «єдиного потоку». – К., 1955.

¹¹⁴ Владич Л. Трубадури формалізму і «єдиного потоку». – С. 3.

¹¹⁵ Там само.

¹¹⁶ Владич Л. В плену реакційної декадентщини // Сталинское племя. – 1947. – 20 ноября. – № 223 (1918). – С. 4.

¹¹⁷ У лещатах тоталітаризму: Перше двадцятиріччя Інституту історії України НАН України (1936–1956): Зб. док. і мат. У двох частинах / Упор. Р. Пиріг (керівник колективу), Т. Гриценко, В. Мазур, О. Рубльов. – К., 1996. – Ч. I (1936–1944). – 144, [4] с.; Там само. – Ч. II (1944–1956). – 245, [3] с.; Інститут літератури ім. Т. Г. Шевченка НАН України, 1926–2001: Сторінки історії, 75. – К., 2003. – 589 с.; Інститут історії України НАН України, 1936–2006. – К., 2006. – 818 с.

¹¹⁸ Докладніше про репресії проти музейників і мистецтвознавців див.: Білокінь С. Репресії проти музейників у ряду різних типів терору // Музейна справа та музейна політика в Україні ХХ століття. – К., 2004. – С. 27–35; Білокінь С. Музей України: (Збірка П. Потоцького): Дослідження, матеріали. – К., 2006. – Вид. 3. – 476 с.; Білокінь С. Терор проти київських музейників // Київ і кияни: Матеріали щорічної наук.-практ. конф. – К., 2009. – Вип. 9. – С. 111–153.

¹¹⁹ Маньковська Р. Репресії серед музейних працівників в кінці 20–30-х рр. // З арх. ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ. – 1997. – № 1/2. – С. 263–271; Маньковська Р. Музейники в лещатах тоталітаризму // Історія України: Маловідомі імена, події, факти: (Зб. ст.). – К., 2000. – Вип. 11. – С. 389–398; Білокінь С. Про видання, заборонені на стадії верстки, або тиражі яких було знищено, 1920–1941 // До джерел: Зб. наук. праць на пошану Олега Купчинського з нагоди його 70-річчя. – К.; Л., 2004. – Т. II. – С. 591, 592; Білокінь С. Повсякденні турботи повоєнних книгознавців: за листуванням Федора Максименка // Зб. пам'яті українського бібліографа Федора Максименка. – Л., 2008. – С. 54,

59, 75–80. До ідеї двох періодів чи двох витків мистецтвознавства мене підштовхнула Л. Міляєва.

¹²⁰ Січинський В. Нові видання по українському мистецтву, 1920–1925 // Стара Україна. – (Л.), 1925. – [Кн.] VII–X. – С. 178–181; Видання з українського пластичного мистецтва за 10 років, 1917–1927 // Бібліологічні вісті. – 1927. – № 2 (15). – С. 115–120; Література з українського пластичного мистецтва за 1926 рік. Бібліогр. огляд // Книголюб. – 1927. – Кн. 1. – С. 25–32; Кн. 2. – С. 38–45; Ukrainische Veröffentlichungen über plastische Kunst in den letzten zehn Jahren, 1917–1927 // Zeitschrift für slavische Philologie. – Leipzig, 1927. – Bd. 4. – № 3/4. – S. 201–212 (підп.: Sičynskyj V.); Українське пластичне мистецтво // Україна. – 1928. – Кн. 6 (31). – С. 128–134; Українське пластичне мистецтво // Україна. – 1929. – Вересень (36). – С. 135–143; Українська література за роки 1929–1931 // Мистецтво. – 1932. – Чис. 2–3. – С. 66–68; Література з українського плястичного мистецтва за роки 1932–1934 // Наша культура. – 1935. – Чис. 5. – С. 284–295.

¹²¹ Матеріали до словника мистецтвознавців УРСР // Українське мистецтвознавство. – (К.), 1970. – Вип. 4. – С. 96–127.

¹²² У нинішні часи їхню спадщину розпочали каталогізувати, див.: Шудря Є. Подвижниці народного мистецтва: Біобібліогр. нариси / За ред. М. Селівачова. – К., 2003–05. – Зошит 1 (Тираж 300). – 64 с.; Там само. – Зошит 2 (Тираж 500). – 64 с.; Шудря Є. Дослідники народного мистецтва: Біобібліогр. нариси / За ред. М. Селівачова. – К., 2008. – Зошит 3 (sic) (Тираж 500). – 116 с.

¹²³ Тимошик М. Дмитро Степовик: Життя й наукова діяльність. – К., 2008. – 656 с.: іл.

¹²⁴ Лобожій С. З історії українського мистецтвознавства. – Суми, 2005. – 184 с.; Ханко В. Мистецтвознавча думка на Полтавщині. – Полтава, 2007. – 136 с.

¹²⁵ У виданні «Українські бібліографи: Біографічні відомості; Професійна діяльність; Бібліографія» (2008) статті про Н. Дубину не подано.

¹²⁶ Представники тодішньої номенклатури М. Бажан, В. Касіян, П. Попов, Я. Затенацький та Є. Катонін 12 січня 1970 року підписали листа до заступника голови Комітету по пресі при Раді міністрів УРСР Григорія Шаблія з проханням запланувати видання на 1971 рік. З фінансового боку воно було важке. За тиражу три тисячі примірників його збитковість мала складати 11 тис. крб. Щоб частково зменшити це число, пропонували збільшити тираж до 10 тис., розраховуючи на реалізацію протягом кількох років.

¹²⁷ Тут і далі цитати з машинопису, що зберігається в архіві автора статті.

¹²⁸ Нова праця українських мистецтвознавців // Вісті з України. – 1969. – 16 жовтня. – № 42 (583). – С. 7; Бібліографічний покажчик «Українське образотворче мистецтво та архітектура» // Друг читача. – 1969. – 2 грудня. – № 49 (503). – С. 5; Для шанувальників мистецтва // Літературна Україна. – 1969. – 23 грудня. – № 102 (2695). – С. 3.

¹²⁹ Лозицький В. Політбюро ЦК Компартії України: історія, особи, стосунки (1918–1991). – К., 2005.

¹³⁰ Білокінь С. Проблеми мистецтвознавчого джерелознавства // Образотворче мистецтво. – 1990. – Січень-лютий. – № 1. – С. 31, 32.

Гончаров В. К. Древній Галич. - "Вісник АН УРСР", 1956, № 1, с. 61-67.

Грабовецький В. і Арсенич П. Галич. Львів, "Каменяр", 1964. 72 с., іл. /Вивчай рідний край/. Бібліогр.: с. 69-70.

Каргер М. К. Галицько-Волынська експедиція. - "Краткі повідомлення Ін-та археології АН СРСР", 1960, вип. 79, с. 100-101.

Каргер М. К. Основне итоги раскопок древнего Галича в 1955 г. - "Краткие сообщения Ин-та археологии АН ССР", 1960, вып. 81, с. 61-71.

Крип'як І. Княжий город Галич. Львів, 1925. 16 с. іл. /Іст.-озна "Прогресі". Ч. 2/.

Левинський В. Пам'ятки старого Галича. - "Світ", 1926, № 5, с. 3-5, іл.

Левинський В. Старинний Галич. - "Світ", 1925, № 15-16, с. 3-6, іл.

Пастернак Я. Галицька кафедра у Крипосі. /Узна-сове звітлення з розкопів у 1936 і 1937 р./ - "Записки Наук. т-ва ім. Шевченка", 1937, т. 154, с. 1-XXI.

Пастернак Я. Старий Галич. Археологічно-історичні дослідження 1850-1943 рр. Львів-Львів, 1944. 239 с., іл.; ХІІ с. іл. Бібліогр.: с. 207-217.

Пастернак Я. Як найшлася кафедра Осьмомисла. - "Новий час", 1937, № 191, 28/УІІ, с. 8-9.

Грушевський М. Ілюстрована історія України. Київ-Львів, 1911. 556 с., іл.

Зем. Вид. 2-а. Київ-Львів, 1912. 528 с., іл.

Відгуки:

Дорошенко Д. - "Українська жизнь", 1912, № 1, с. 128.

Грушевський М. Історія України - Русі. Т. 6. Мите економічне, культурне, національне ХІУ-ХІІ віків. Київ-Львів, накладом Наук. т-ва ім. Шевченка, 1907. 667 с.

Про мистецтво ХІУ-ХІІ віків, с. 368-388, 616-622.

Грушевський М. Культурно-національний рух на Україні в ХІ-ХІІ віці. Київ-Львів, 1912. 248 с., іл.

Зем. Вид. 2-а. /Б.-М./, Дніпропетровськ, 1919. 248 с.

Відгуки:

В.П. Искусство старой Украины в новом труде проф. М.С.

Грушевского. - "Искусство", 1912, № 7-8, с. 301-303.

Гришинський В. - "Українська хата", 1912, № 6, с. 362-365.

Дорошенко Д. - "Українська жизнь", 1912, № 9, с. 106-109.

Дорошенко В. - "Міт.-наук. вістник", 1912, № 5, с. 296-298.

М.С. - "Гадя", 1912, № 143.

"Русское богатство", 1912, № 11, с. 392-393.

Т.З. - "Сніп", 1912, № 23-24, с. 16.

Жолтовський П. М. Визвольна боротьба українського народу в пам'ятках мистецтва ХІ-ХІІ ст. К., Вид-во АН УРСР, 1958. 148 с., іл. /АН УРСР. Український держ. музей етнографії та худож. промислу/.

Жолтовський П. Образотворче мистецтво в українській літературі ХІ-ХІІ ст. - В кн.: Українське

Бібліографічний покажчик Н. Дубині в процесі проходження «фахової» цензури (1970-ті роки)

Петрушевич А. С. Сводная галицко-русская летопись с 1600 по 1700 год. Львов, 1874. 700 с.
 Петрушевич А. С. Дополнение по сводной галицко-русской летописи, изданной во Львове 1874 года. Львов, 1891. 989 с.

Тихомирнов М. Н. Исторические связи русского народа с южными славянами с древнейших времен до половины XVII в. - В кн.: Славянский сборник. М., 1947, с. 125-201.
 Херлампович К. В. Малороссийское влияние на великорусскую церковную жизнь. Т. 1. Казань, 1914. XVII, 880, XVI с.

АРХИТЕКТУРА
 ЗАПАДНІ ПРАЦІ

Антонович В. Б. Археологическая карта Волынской губернии. - В кн.: Труды XI археологического съезда в Киве. Т. 1. М., 1901, с. 1-133, 1 карта.
 Окреме вид.: М., 1900. 130 с.; 1 карта.

Відгукки:
 Доманицький В. - "Записки Наук. т-ва ім. Шевченка", 1902, т. 50, кн. 6, с. 7-10. /Бібліографія/.
 Батюшков П. Н. Белоруссия и Литва. Исторические судьбы Северо-Западного края. СПб., 1890. XXIV, 376, 183 с., илл.

Верещагин В. Альбом старого Львова. Пг., 1917. 2 с.; 50 л. илл.
 Верещагин В. А. Старый Львов. Пг., 1915. 142 с.; 65 л. илл. Библиогр.: с. 133-134.

Відгукки:

Свенцицкий И. - В кн.: Украинський науковий збірник. Вип. 2. М., 1916, с. 114-118.
 Грушевский М. - "Голос минувшего", 1916, № 9, с. 239-243.
 Карашевич О. - "Шляхи", 1917, № 9-10, с. 600.

Гребеняк В. Картины з історії руського Львова. - "Ілюстрована Україна", 1913, № 2, с. 4-5, іл.; № 3, с. 6-8; іл.
 Грушевський М. Опис Львівського замку з р. 1495. "Записки Наук. т-ва ім. Шевченка", 1896, т. 12, с. 1-12.
 Гудзович М. Л. Пам'ятники ренесансу у Львові. - "Архитектура Ред. України", 1939, № 11, с. 31-38, іл.

Гулеватий С. Є., Дудник Н. А. і Коробін Ю. С. Місто чудових архітектурних традицій. - "Архітектура Рад. України", 1940, № 11, с. 3-6.

Земцов С. М. Львов. М., Госстройиздат, 1956. 119 с., илл. /Окровошиа водчества народов СССР/.

Карпович В. Старый Львів. Церкви. I. Неіснуючі. - "Стара Україна", 1925, № 1-2, с. 15-16.
 Карпович В. Старый Львів. Церкви. II. На території княжого городу. I. Княжа церква св.Миколая. 2. Монастирська церква

Бібліографічний покажчик Н. Дубині в процесі проходження «фахової» цензури (1970-ті роки)

¹³¹ Білокін С. На зламах епохи: Спогади історика. – Біла Церква, 2005. – 335 с.

¹³² Помилка. Мабуть, О. Новицький не був із ним знайомий. Лесючевський Володимир – музейник, мистецтвознавець. Навчався у Петербурзі в гімназії Лентовської. З лютого 1919 був членом Спілки художників м. Києва. З 1919 до 15 жовтня 1921 року завідував секцією охорони пам'яток старовини й мистецтв, зав. секцією образотворчого мистецтва і зав. музеєм при відділі народної освіти в м. Ніжині. З 1 грудня 1920 до 15 жовтня 1921 року викладав малювання у Ніжинській школі № 29. У листопаді 1924 – закінчив факультет суспільних наук Ленінградського університету. У 1921–1931 роках працював у Російському музеї. Автор праць про змійовиків та вишгородський культ Бориса та Гліба (повідомлення І. Спаського у листі до мене від 28 жовтня 1978).

¹³³ Артюхова Аделаїда – мистецтвознавець, музейний працівник. Дочка вчителя, із дворянського роду. Закінчила КІНО (1924). Працювала у відділі феодалізму Всеукраїнського історичного музею ім. Шевченка, помічниця Ф. Ернста. Промоційна робота «Соціальні коріння паралелей і розходжень між українською літературою і малярством доби промислового капіталізму» (Державний архів Київської області. – Ф. р-742, оп. 1, № 175, арк. 11). Вивчала українську графіку ХІХ–ХХ ст. – твори Трутовського, про якого видала монографію, та Ол. Кравченка. Брала активну участь у виявленні в російських музеях українських пам'яток для України. Друкувалась у журналі «Бібліологічні вісті». Виконала екслібрис Ол. Оглоблина. Звільнена за наказом директора музею Костюченка в 1933. Ув'язнена 03.11.1935. Свідок Ол. Гайденок 13.11.1935 розповідав: «Я говорив о том, что украинцы должны знать своих людей и поддерживать один другого. Артюхова в знак согласия со мной вынула какой-то кусочек материала и показала мне, как она передавала передачи арестованным украинцам и как они переписывались. На этом лоскутке материи была написана благодарность за беспокойство» (ЦДАГО

України. – Ф. 263, оп. 1, № 64684, ФП / кор. 1818, т. 1, арк. 48 зв.). У постанові помічника прокурора у слідчих справах УССР Диковського від 03.02.1936 зазначено, що справу Артюхової не можна передавати до суду з оперативних міркувань – «свид[етель] Гайденок в прошлом секретный сотрудник» (Там само. – Арк. 70). Разом із тим, на допиті 11.01.1936 Артюхова розповіла про виявлений у неї лист, який вона написала до вигаданої особи: «Этим письмом я хотела скрыть от [Полины Тимофеевны] Николаенко свою службу и показать ей на свою близость к украинским националистическим кругам» (Там само. – Арк. 36). Рішенням Окремої наради при НКВД СРСР від 09.03.1936 була ув'язнена в ИТЛ на 3 роки. Відправлена до Маріїнська. Достеменно її подальша доля невідома. У 1960–1970-тих роках ніхто з моїх численних знайомих українознавців 20-х років не згадував її ні серед живих, ні серед мертвих. Тому мене й вразила звістка, ніби вона померла 1993 року (Історія Національної Академії Наук України, 1924–1928: Документи і матеріали. – К., 1998. – С. 615). Думаю, що це помилка. Вірогіднішу дату смерті назвав Я. Бердичевський. Чоловік – Сергій Титаренко. Після конфіскації його друкарні на розі Хрещатика й Фундуклеївської – головний редактор видавництва «Книгоспілка». Він засвідчив, що А. Артюхова мешкала в будинку на вул. Боричів Тік, 33, пом. 4 (1919), згодом на вул. Івана Франка, 26, пом. 10. Там бували письменники-неокласики та мистецтвознавці (Ф. Ернст та інші). Ім'я С. Титаренка згадується в «Неокласичному марші». Він був ув'язнений в 1929 році у зв'язку зі справою СБУ, засланий до Воронежа. Під час війни виїхав на еміграцію. Джерела: Зозуля Ол. На вигнанні // Нові дні. – (Торонто), 1982. – Червень. – С. 6–8; Історія Національної Академії Наук України, 1924–1928. – С. 98, 219, 220; Білокін С. Музей України: (Збірка П. Потоцького): Дослідження, матеріали. – К., 2006. – С. 49, 194, 235; Ханко В. Полтавщина: плин мистецтва, діячі, мистецтвознавчі праці. – К., 7515 (2007). – С. 257, 269.

РЕЗЮМЕ / SUMMARY

Публікація проспекту невиданої шеститомної праці з історії українського мистецтва (1930–1931). Матеріали зберігаються у фонді акад. Олексі Новицького (Інститут рукопису Національної бібліотеки України ім. Вернадського).

Інтелектуальні параметри нездійсненого видання визначають його як вершинне досягнення українського мистецтвознавства першої половини ХХ ст. Щоб ствердитись у цій тезі, авторі довелося простежити процес його інституціоналізації як науки. Остання формувалась поступово: автор запропонував поділ вчених за поколіннями. На зміну першого з них, до 1861 року, прийшли ті, що посіли перші посади в навчальних закладах та музеях, тобто в науці ще до 1917 року. Самостійна держава принесла з собою створення трьох найвищих наукових структур – Українську державну академію мистецтв (її заснувала Центральна Рада), Українську Академію наук та Київський археологічний інститут (їх заснував гетьман), що надавали звання професорів (М. Макаренко, Ф. Ернст, С. Таранушенко, до них приєдналися В. Зуммер та І. Моргілевський) та академіків (М. Біляшівський, Ф. Шміт та О. Новицький). У роки державності утворились також Товариство студіювання мистецтв та Секція мистецтв

Українського наукового товариства. У роки розстріляного відродження Наркомос України заснував у Харкові Експертно-кваліфікаційну комісію наукових робітників (ВАК).

Для наступного періоду неминуче доведеться звертатись до соціальної історії науки. Доля останнього передреволюційного та наступного покоління мистецтвознавців склалася здебільшого сумно. Більшість учених, що залишились на території, були репресовані. Молоді дослідники, що прийшли після війни, шукали для своїх праць наукових керівників та опонентів поза Україною.

Ключові слова: мистецтвознавство, історія науки, соціальна історія.

Publication of the draft of not published six-volume work on history of Ukrainian art (1930–1931). Materials are stored in archive of academic Oleksiy Novytskyi (Institute of Manuscripts of the Vernadsky National Library of Ukraine).

Intellectual parameters of the unperformed edition define it as a top achievement of the old Ukrainian study of art. To make sure of this statement, the author had to carefully study the process of its institutionalization as a science. The latest was formed gradually: the author has suggested to divide scientists accordingly to generations. To replace the first generation (born before 1861), came those ones who have got the highest positions in educational institutions and museums, in other words, in science, before 1917. Independent State has created three highest science structures – Ukrainian State Academy of Arts (founded by the Central Rada), Ukrainian Academy of Sciences and Kyiv Archeological Institute (both founded by hetman), that were awarding titles of professors (M. Makarenko, F. Ernst, S. Taranushenko, later on joined V. Zummer and I. Morgilevsky) and academicians (M. Biliashivskyi, F. Shmit and O. Novytsky). During the years of «derzhavnist» there was also founded Society of Art Studies and Section of Art of the Ukrainian Learned Society. During the years of «Executed Renaissance» Peoples Comissar of Education has founded in Kharkiv Expert-Qualification Commission of scientific manpower (VAK).

For the following period it's inevitable to apply to the social history of science. Destiny of the last before the revolution and the following generation of art critics was mostly sad. Those scientists who had stayed in the country were repressed. Young researchers who stepped in after the Second World War were searching for their scientific advisers and opponents outside Ukraine.

Keywords: art studies, the history of science, social history.

Публикация проспекта неизданного шеститомного труда по истории украинского искусства (1930–1931). Материалы хранятся в фонде акад. Олексы Новицкого (Институт рукописи Национальной библиотеки Украины им. Вернадского).

Интеллектуальные параметры неосуществленного издания определяют его как вершинное достижение украинского искусствоведения первой половины XX в. Чтобы утвердиться в этом тезисе, автору пришлось проследить процесс его институционализации как науки. Последняя сформировалась постепенно: автор предложил распределение ученых по поколениям. На смену первому из них, до 1861 года, пришли занявшие свои первые должности в учебных заведениях и музеях, то есть в науке еще до 1917 года. Украинская государственность 1917–1921 гг. принесла с собой создание трех высших научных структур – Украинскую государственную академию искусств (основала ее Центральная Рада), Украинскую Академию наук и Киевский археологический институт (их основал гетьман), предоставлявших звания профессоров (М. Макаренко, Ф. Эрнст, С. Таранушенко, к ним присоединились В. Зуммер и И. Моргилевский) и академиков (Н. Биляшивский, Ф. Шмит и О. Новицкий). В годы украинской государственности возникли также Общество исследования искусств и Секция искусств Украинского научного общества. В годы расстрелянного возрождения Наркомпрос Украины основал в Харькове Экспертно-квалификационную комиссию научных работников (ВАК).

Для последующего периода неминуемо приходится обращаться к социальной истории науки. Судьба последнего предреволюционного и последующего за ним поколения искусствоведов сложилась трагически. Ученые, оставшиеся на территории, были в большинстве репрессированы. Молодые ученые, пришедшие после войны, искали для своих трудов научных руководителей и оппонентов за пределами Украины.

Ключевые слова: искусствоведение, история науки, социальная история.